

T.C
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

URARTU MİMARİSİ

Selvi CANPOLAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIRŞEHİR-2022

©2022- Selvi CANPOLAT

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

URARTU MİMARİSİ

ARCHITECTURE OF URARTIAN

Hazırlayan
Selvi CANPOLAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Veli ÜNSAL

KIRŞEHİR-2022

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Selvi CANPOLAT tarafından hazırlanan “*Urartu Mimarisi*” adlı tez çalışması 10.01.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman .....(İmza)

Prof. Dr. Veli ÜNSAL

Üye.....(İmza)

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

Üye.....(İmza)

Doç. Dr. Muhammed KÖSE

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../2022

(İmza)

Prof. Dr. Hüseyin ŞİMŞEK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin ..... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../2022

Selvi CANPOLAT

İmza

ÖZET

URARTU MİMARİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan: Selvi CANPOLAT

Danışman: Prof. Dr. Veli ÜNSAL

2022-viii+75

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Jüri

Prof. Dr. Veli ÜNSAL

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

Doç. Dr. Muhammed KÖSE

Adına ilk kez Asur kaynaklarında rastladığımız Urartu Krallığı, M.Ö. 13. yüzyılın ilk çeyreğinden M. Ö. 6. yüzyılın başlarına kadar tarih sahnesinde varlığını korumuştur. M. Ö. 8. yüzyılın başlarından itibaren ise, çekirdeğini Van Gölü ve çevresinin oluşturduğu, batıda Fırat, kuzeyde Kars Platosu-Sevan Gölü, Doğu'da Urmiye Gölü ve güneyde Toros Dağlarının çevrelediği bölgede hızlı bir gelişim göstermiştir. Urartu Krallığı, egemenlikleri altında olan bölgelerde kültürlerinin kalıcı eserlerini bırakmışlardır. Hâkim oldukları bölgenin zorlu coğrafyasına rağmen inşa ettikleri mimari yapıların kalıntıları, günümüze kadar gelmeyi başarmış, krallığın yaşamını canlandırmamıza yardımcı olmuştur.

Bölgenin coğrafi yapısındaki sorunlara, adeta bir çözüm niteliğinde inşa edilen Urartu kaleleri, bölgenin stratejik kilit noktalarını kontrol altında tutacak biçimde inşa edilerek, aynı zamanda askeri bir üs görevi görmektedir. Urartu Krallığı, ele geçirdiği bölgelerde güçlü bir savunma sistemi oluşturarak, sürekli ve özgün bir mimari gelişim sergilemiştir. Bu mimari gelişim Urartu yaşamının her alanında kendini göstermektedir.

Bu çalışmada Urartu mimari yapıları, askeri, dini ve sivil mimari başlıkları altında gruplandırılarak konum, işlev ve plan bakımından değerlendirilmiştir. Böylece yapı grupları arasındaki benzerlikler ve farklılıklar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Mimari, Tapınak, Urartu, Urartu Mimarisi.

ABSTRACT

ARCHITECTURE OF URARTIAN

M.S.c Thesis

Preparer: Selvi CANPOLAT

Advisor: Prof. Dr. Veli ÜNSAL

2022- viii+75

Kırşehir Ahi Evran University, Institute Of Social Sciences

History Department

Jury

Prof. Dr. Veli ÜNSAL

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

Assoc. Prof. Dr. Muhammed KÖSE

The Kingdom of Urartu, whose name we find for the first time in Assyrian sources, was founded in BC.He. 13. from the first quarter of the century BC. He. 6. it has maintained its presence on the historical scene until the turn of the century. M. He. 8. since the beginning of the century, it has developed rapidly in the region surrounded by Lake Van and its surroundings, the Euphrates in the west, the Kars Plateau-Sevan Lake in the north, Lake Urmia in the east and the Taurus Mountains in the south. The Kingdom of Urartu has left permanent artifacts of their culture in the regions under their rule. Despite the difficult geography of the region they dominated, the remains of the architectural structures they built have managed to survive to the present day, helping us to revive the life of the kingdom.

Urartu castles, built as a solution to the problems in the geographical structure of the region, are built in such a way as to keep the strategic key points of the region under control, and also serve as a military base. The Kingdom of Urartu has demonstrated a continuous and original architectural development by creating a powerful defense system in the regions it has captured. This architectural development manifests itself in all spheres of Urartian life.

In this study, the architectural structures of Urartu were grouped under the headings of military, religious and civil architecture and evaluated in terms of location, function and plan. Thus, the similarities and differences between the building groups were tried to be deciphered.

Key Words: Religion, Architectural, Temple, Urartian, Urartian Architecture.

ÖN SÖZ

“Urartu Mimarisi” adlı bu çalışmada krallığa ait kentler ve bu kentler içerisindeki kale, tapınak, mezar gibi yapılar incelenmiş, mimarisi hakkında detaylı bilgi verilmeye çalışılmıştır. Krallığın bizzat planlayarak yaptırdığı görkemli kaleler ve kale içerisinde bulunan birimlerin mimarileri, krallığı daha yakından tanımamıza olanak sağlamıştır.

Üç bölümden oluşan çalışmamızın birinci bölümü, askeri mimariyi en iyi şekilde yansıtan kaleler ele alınarak, büyük boyuttaki kalelerin mimari özellikleri ve içerisinde bulunan birimleri belirlemeye yöneliktir.

İkinci bölümde dini mimari başlığı altında, kalelerin önemli bir bölümünü oluşturan ve Urartu dininin somut yapıları olan tapınaklar, açık hava tapınım alanları ve mezar yapıları incelenerek Urartu dini ve ritüelleri ile ilişkilendirilmeye çalışılacaktır.

Üçüncü bölümde ise sivil mimari başlığı altında Urartu’nun kale dışında inşa ettiği “aşağı kent” olarak adlandırılan, sivil halkın yaşadığı evsel mekânlar incelenerek, konumları ve mimarileri hakkında detaylı bilgiler verilecektir.

Lisans ve yüksek lisans eğitimim ve tez çalışmam süresince değerli zamanlarını esirgemeyerek her fırsatta yardımcı olan değerli hocam Prof. Dr. Veli Ünsal’a teşekkürü borç bilirim. Hayatım boyunca desteklerini esirgemeyen aileme minnettarım.

İÇİNDEKİLER	SAYFA
KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
I.BÖLÜM	4
1. URARTU ASKERİ MİMARİSİ	4
1.1. Kaleler	4
1.1.1. Tuşpa-Van Kalesi	6
1.1.2. Aşağı Anzaf Kalesi	10
1.1.3. Yukarı Anzaf Kalesi	11
1.1.4. Çavuştepe Kalesi	14
1.1.5. Toprakkale	16
1.1.6. Altıntepe Kalesi	18
1.1.7. Ayanis Kalesi	20
II. BÖLÜM	23
2. URARTU DİNİ MİMARİSİ	23
2.1. Tapınaklar	23
2.1.1. Altıntepe Tapınağı	26
2.1.2. Çavuştepe Haldi-İrmuşini Tapınakları	27
2.1.3. Toprakkale Haldi Tapınağı	29
2.1.4. Ayanis Tapınağı	30
2.1.5. Yukarı Anzaf Tapınağı	31
2.1.6. Anzavurtepe Tapınağı	32

2.1.7. Körzüt Tapınağı.....	33
2.1.8. Kayalıdere Tapınağı	34
2.2. AÇIK HAVA KUTSAL ALANLARI	35
2.2.1. Meherkapı Kutsal Alanı.....	35
2.2.2. Yeşilalıç Kutsal Alanı	37
2.2.3. Analı-Kız Kutsal Alanı.....	37
2.2.4. Altıntepe Kutsal Alanı.....	38
2.3. MEZARLAR	39
2.3.1. Krali Mezarlar	40
2.3.2. Halk Mezarları.....	43
2.3.2.1. Oda Mezarlar	43
2.3.2.2. Taş Sandık Mezarlar	44
2.3.2.3. Basit Toprak Mezarlar	45
2.3.2.4. Urne Mezarlar.....	45
III. BÖLÜM.....	47
3. URARTU SİVİL MİMARİSİ	47
3.1. Şehirler.....	48
3.2. Konutlar.....	50
SONUÇ	53
KAYNAKÇA.....	55
EKLER	61
ÖZGEÇMİŞ	71

KISALTMALAR

A.Ü.D.T.C.F.	:Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi
An. Ar.	:Anadolu Araştırmaları
C.	:Cilt
Km	:Kilometre
Km²	:Kilometre Kare
M	:Metre
M. Ö.	:Milattan Önce
S.	:Sayfa
TTK.	:Türk Tarih Kurumu
Y. y.	:Yüzyıl

GİRİŞ

Van Gölü çevresinde M. Ö. 2 bin yılın başlarında Hurri kökenli halklar yaşamaktaydı. Siyasal düzenleri olmayan ve dağınık biçimde yaşayan bu halkların, ortak düşman Assur'a karşı birleşerek, M. Ö. 858 yılından itibaren bir kralın idaresi altına girdikleri görülür. Arame adında bir kralı ve Arzaşkun adında bir başkenti bulunan bu krallığın Urartu Krallığı olduğunu, komşu krallık Assur yazılı belgelerinden öğrenmekteyiz (Çilingiroğlu, 2007:12).

Urartu tarihi, yönetim şekline göre iki bölüme ayrılmıştır. İlk devre, M. Ö. 13. yüzyılın ilk çeyreği ve M. Ö. 9. yüzyılın ilk yarısı arasındaki devredir. Bu dönem Uruatri-Nairi Konfederasyonları dönemi veya "Urartu'nun Proto Tarihi" olarak tanımlanmaktadır. İkinci devre ise, M. Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısı ve M. Ö. 6. yüzyılın başları arasındaki devreyi kapsamaktadır. Bu devre ise, Ön Asya'nın siyasi ve kültür tarihinde Urartu Devleti'nin "Krallık Devri" olarak bilinmektedir. (Tarhan, 1982:69-70). İlk devrede konfederasyonlar şeklinde başlayan siyasi yapılanma, ikinci devrede birleşik hareket etme arzusu ile merkezi devlet sistemine dönüşmeye başlamıştır. M. Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren güçlü bir devlet haline gelen Urartu Krallığı'nda merkeziyetçi bir yönetim sistemi mevcuttur. (Ünsal, 2013:146).

Urartu Krallığı M. Ö. 9. yüzyılın sonlarına doğru Doğu Anadolu topraklarında güçlü ve organize bir krallık haline gelmiştir. Merkeziyetçi yönetime doğru ilk adımlar, Kral Menua'nın tahta geçtiği M. Ö. 9. yüzyılın sonlarına doğru atılmıştır. Özellikle Kral Menua döneminde bayındırlık faaliyetlerine önem verilerek (Çilingiroğlu, 1994:55) bu dönemden itibaren, Urartu Krallığı'nın hâkim olduğu bölgelerde, planlı bir yerleşme görülmüştür. Bu bölgede, Urartu yerleşmesinden önce bir yerleşmenin ve ekonomik örgütlenmenin olmadığını belgelerde geçen "*toprak ıssızdı ve orada daha önce hiçbir şey inşa edilmemişti*" gibi ifadelerden anlamaktayız. Dolayısıyla Urartu mimari yapıları özellikle kaleleri, yeni kuruluşlar olup, yaşadıkları bölge için ilktir (Salvini, 2006:134).

Urartu Krallığı, bulunduğu konum itibariyle tehlike arz eden komşu krallık Asur'a karşı bir güvenlik siyaseti izlerken, öte yandan da bu krallıktan, uygarlığını geliştirici öğeleri almayı ihmal etmemiştir. Bu öğelerin başında kuşkusuz mimari uygulamalar gelmektedir. Urartu krallığı, Asur mimarisini tümüyle kopyalamak

yerine, uyguladığı yöntem ve tasarımlarla, kendine özgü mimari yapılarını oluşturmuştur (Ancın, 2011:7).

Tezin birinci bölümünü kapsayan, yöneticilerin yaşadığı yer olarak bilinen Urartu Kaleleri, kale mimarisinin anlaşılması hususunda önemli bilgiler sağlamaktadır. Çalışmada incelediğimiz Urartu kaleleri, askeri zaferle ele geçirilen toprakların önemli noktalarına inşa edilerek, öncelikle askeri emniyeti sağlamak amaçlanmıştır (Erzen, 1992:30). Urartu Krallığı kale mimarisinde genellikle aynı ölçü ve malzemeler kullanarak, kendine özgü standart bir mimari oluşturulmuştur. Birinci bölümde ele alınan büyük boyuttaki kaleler plan, ölçü ve kullanılan malzeme bakımından incelenerek, kaleler arasındaki farklılıklar ve benzerlikler tespit edilmeye çalışılmış, sayısal verilerle de bu farklılıklar pekiştirilmiştir. Kullanılan yöntem ve malzemeler, Urartu'yu simgeleyen birer arkeolojik materyal haline gelmiştir.

Urartu mimarisini inceleyebileceğimiz bir başka alan ise Urartu dini hakkında önemli bilgiler veren dinsel yapılardır. Bu dinsel yapılar tapınaklar, açık hava tapınım alanları ve mezarlardan oluşmaktadır. Urartu dini hakkındaki bilgilerimizi, çivi yazılı Urartu yazıtları ile kabartma sanatından öğrenmekteyiz. Bunun yanında tapınak türü dini yapıların inşa edilmesi sonucu Urartu mimarisinin bu konuda sağladığı bilgiler ile krallığın ölü gömme gelenekleri ve Urartu dininin anlaşılmasında büyük ölçüde katkıda bulunur (Ünsal, 2013:183). Urartu tapınakları da standart bir plana sahip olup, genellikle kare planlı kare cellalı kule tipli bir yapıya sahiptir. Urartu tapınaklarının yanında, din hakkında bilgi veren mimari yapılardan biri de açık hava kutsal alanlarıdır. Stellere tapmaya önem veren Urartular, bu ibadetlerini açık hava kutsal alanlarında gerçekleştirmiştir (Sevin, 2003:215). Urartu dini inançları hakkında bilgi veren bir diğer yapı mezarlardır. Urartu geleneklerinde, yakmadan ve yakarak (kremasyon) olmak üzere iki tip gömü vardır. Anıtsal özellik gösteren Urartu mezar yapılarının farklı mimari özellikler göstermesi, bölgedeki nüfus çeşitliliğinin ve sosyal statünün varlığını kanıtlar niteliktedir (Çilingiroğlu, 1997:87). Urartu mezar yapılarında, krali/kaya, yer altı oda mezarları, taş sandık mezarlar, urne mezarlar ve basit toprak mezarlar gibi genel bir ayırım yapılmıştır (Konyar, 2011:206). Çalışmanın ikinci bölümünü oluşturan dini mimari konusu çerçevesinde, bahsettiğimiz yapıların mimari verileri

ele alınarak, Urartu yaşamında dinin rolü ve yapılan merasimler hakkında bilgi edinilmeye çalışılmıştır.

Urartu sosyal yapısındaki çeşitliliğin ve sınıflaşmanın kendini gösterdiği bir başka yapı grubu ise sivil hakların yaşadığı konutlardır. Urartu halkları farklı geleneklere ve uygulamalara sahip olan insanlardan oluşmaktadır. Bu farklılığın önemli bir parçasını da Urartu bölgesine tehcir yoluyla getirilen insanlar oluşturmaktadır. Toplum yapısındaki hiyerarşi sivil yaşamda da kendini göstermiştir. “Aşağı kent” olarak adlandırılan bölgelerde yaşayan sivil halk yapısı ve mimarisi hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Halk Konutları toplumun yaşayış biçimini ve ekonomik durumunu yansıtması açısından önemli bir yere sahiptir. Geniş bir coğrafi alana yayılmış olan Urartu konutları, bir ön avlu ve arkasında bulunan iki odadan oluşmaktadır. Bu konut tipinin Urartu halkı ve krallık tarafından benimsenerek, konut planlamasında sık sık uygulandığı görülmektedir. Urartu Krallığı ile ilgili pek çok alanda araştırma yapılmış fakat kent dokusunun en küçük birimini oluşturan konut sorunu yeterince araştırılmamıştır (Tarhan, 1976a:347). Çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturan sivil mimari konusu ile Urartu yayılım alanları içerisinde bulunan konut tipleri, şimdiye kadar yapılan sınırlı sayıdaki araştırma verilerinden hareketle tanıtmaya çalışılacaktır.

Genel olarak Urartu mimari yapılarının tanıtıldığı, üç bölümden oluşan bu çalışmanın amacı yapılan kazıların ışığında Urartu yapılarının benzerlikleri ve farklılıkları göz önüne alınarak Urartu yaşamı hakkında bilgi edinmenin yanında, Urartu mimarisindeki gelişimi görmektir. Bu gelişim, zengin bir mimari içeriğe sahip olan Urartu yapılarında uygulanan yöntem, kullanılan malzeme ile kendini göstermektedir.

I.BÖLÜM

1. URARTU ASKERİ MİMARİSİ

Urartu Krallığı, (M.Ö.9-7) yüzyılları arasında büyük bir devlet olma başarısı göstermiş, bu başarısını inşa ettiği mimari yapılarla desteklemiştir (Sevin, 2004:355). Urartular, yaşadıkları bölgenin elverişsiz iklim koşullarına ve sarp kayalıklardan oluşan coğrafyasına rağmen, bölgeye ayak uydurmayı başarmış, mimari anlamda ünik yapılar inşa etmişlerdir. Urartu askeri mimarisini, krallığın yayılım alanı içerisinde bulunan çeşitli boyutlara ve planlara sahip kaleler oluşturmaktadır. Urartu kaleleri genellikle asker ve yöneticilerin yaşadığı mekânlardır. Askeri bir üs görevi gören Urartu kaleleri, gerektiğinde halkın sığınabileceği bir güvenlik sahası olmaktadır. Van Gölü ve çevresinde inşa edilen kaleler, başkenti koruma görevi görürken, Van havzası dışında kurulan kaleler ise, bölgeye yapılan saldırılar karşısında birer askeri üs görevi görmektedir. (Çilingiroğlu, 1997:48).

1.1. Kaleler

Urartu kaleleri, düşman tarafından ele geçirilmesi zor, yüksek dağ burunlarına inşa edilmiştir. Bölgenin topografik yapısıyla büyük uyum sağlayan kaleler, çevresinde bulunan yolları ve ovaları denetleyecek biçimde kurulmuştur. Bölgenin engebeli yapısı, yüksek tepeler ve kayalıklar, Urartu kaleleri için doğal bir savunma görevi görmektedir. (Tarhan, Sevin, 1976b:298). Urartu kaleleri, belli bir plan dâhilinde yapılmamış, kale planları, arazinin koşullarına göre şekil almıştır. Genellikle kaleler, Çavuştepe Kalesi'nde olduğu gibi kayalara uzunlamasına oturtulmuş veya Van Kalesi ve Toprakkale'de olduğu gibi dağ sırtlarına inşa edilmiştir. Urartu kale mimarisini farklı kılan bir özellikte, duvarların harçsız ve yarı kiklopik biçimde olmasıdır. Urartu kale duvarları genellikle kare ve dikdörtgen biçimdeki taşların üst üste yatay şekilde konmasıyla oluşur (Salvini, 2006:144-145).

Urartu mimarisinde özellikle kent, kale ve saray yapılarının arasındaki farkı belirlemek zordur. Ancak net bir ayırım, büyüklük, konum ve işlev sırasına göre yapılabilir (Salvini, 2006:144). İşlev sırasına bakıldığında, idari merkez olarak kullanılan genellikle su kaynaklarının ve verimli tarım arazilerinin kenarlarına

kurulmuştur. Bu kaleler, buldukları bölgenin yönetilmesi görevinin yanında, yine bölgede bulunan çeşitli zenginliklerin toplanarak merkeze gönderme görevi için kullanılmıştır. Diğer bir ayırım da askeri kaleler için yapılabilir. Krallığın egemenlik alanı içerisindeki askeri ve ticari yollar üzerinde bulunan kaleler, plan bakımından diğer Urartu kaleleri ile aynı plana sahip olup, birer askeri karakol görevi görmektedir (Çilingiroğlu, 1997:48).

Urartu kalelerinin sur duvarlarının inşasında, kiklopik yöntem, klasik Urartu yöntemi ve uç kale yöntemi gibi teknikler kullanılmıştır.

Kiklopik yöntem: Bu teknikte taşlar 60-70 cm ölçülerindedir. Büyük boyutta olan taşların ölçülerinin 1 metreye kadar ulaştığı görülür. Dış yüzeylerinde işçilik yok denecek az olan taşlar, genellikle beş kenara sahiptir. Taş blokları anakaya üzerine yerleştirilmiş, her taş sırası 10-15 cm içeri çekilerek bir eğim oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu yapı tekniğinin en güzel örneği Aşağı Anzaf Kalesi'nde görülmektedir. Bu duvar tekniğinin Kral İşpuini'nin egemenliğinin sonuna kadar kullanıldığı tahmin edilmektedir. (Çilingiroğlu, 1983:28).

Klasik Urartu yöntemi: Görünüş ve işçilik yönünden kiklopik yöntemden farklı olan bu duvar tekniğinde, taş blokların ölçüsü 50-70 cm olup kare şekildedir. En fazla dört kenara sahip olan blokların dış yüzleri dışa doğru bombelidir. Kiklopik yöntemde olduğu gibi her taş sırasının alttan başlayarak çekilmesiyle, duvar eğimli hale getirilmiştir. Taş blokların arasında birleştirici herhangi bir malzeme yoktur. Yukarı Anzaf Kalesi'nde bu tekniğin uygulandığı görülmektedir (Çilingiroğlu, 1983:31).

Uç Kale Yöntemi: Bu teknik şimdiye kadar yapılan diğer tekniklerden en başarılı olanıdır. Gösterilen özenli işçilik bakımından Urartu'nun en başarılı tekniği kabul edilir. Bu teknikte kullanılan taşların boyutları daha küçüktür. Dikdörtgen şeklinde olan taş blokların arasında açıklık bulunmamaktadır. Taşların yüzeyleri özenle işlenmiştir. Diğer tekniklerle ortak özelliği, ana kaya üzerinde yükselmesidir. Diğer teknikte yapılan duvarlara göre, duvarlara eğim verilmemiştir. Bu tekniğin tek örneği Çavuştepe Kalesi'nde görülmektedir (Çilingiroğlu, 1983:33).

Urartu Krallığında II. Sarduri (M. Ö. 8. yy) ile birlikte cephe mimarisine önem verilmiştir. Daha sonra II. Rusa tarafından yoğun olarak kullanılmıştır.

Kalelerde, giriş cephesi diğer cephelere göre farklı yapılarak andezit kullanılmıştır. Örneğini Ayanis Kalesi'nde görmekteyiz (Çilingiroğlu, 1997:56).

Urartu kalelerine ait, mimari öğelerden biri de kulelerdir. Sur duvarlarının genellikle köşe kısımlarına, savunmayı kolaylaştırmak için yapılmıştır. Genellikle risalitli olarak inşa edilmiştir. Kalenin önemli yapılarından biri de kale kapısıdır. Urartu kale kapıları anıtsal bir formdadır. Sur duvarlarının dışarı çıkıntı yapan iki kuleden oluşan anıtsal kapılar, yazıtlardan anlaşıldığı üzere çift kapılıdır¹. Urartu kalelerinin etrafını çeviren sur duvarlarının üzerinde kerpiç beden yükselmektedir. Kerpiç yapılar bölgenin sert iklimine karşın, az da olsa günümüze kadar gelebilmiştir. Kerpiç kısımla taş kısmı birleştirmek için yassı taşlar kullanılmıştır. Urartu kalelerinde bulunan ve genellikle kalelerdeki boyutları aynı olan kerpiç bedenlerin yüksekliğinin ortalama 15 metre olduğu tahmin edilmektedir. Taş temel ve kerpiç bedenin birleştiğinde ortalama 20 metreyi bulan sur duvarları, anıtsal bir görünüme sahiptir (Çilingiroğlu, 1983:36).

Etrafı surlarla çevrili olan kalelerin içerisinde, saray, tapınak ve depo gibi yapılar gibi farklı birimler yer almaktadır (Baş, 2016:46). Bunun yanında kalelerde sivillerin oturduğu yapılar ve kanalizasyon gibi alt yapı tesisleri bulunmaktadır (Çilingiroğlu, 1997:65).

Kale mimarisinde genellikle standart plan uygulayan Urartu Krallığı, egemenlik alanı içerisinde inşa ettiği kalelerle Urartu Krallığı hakkında önemli bilgiler vermiştir. Kale mimarisi hakkındaki bilgileri, yapılan kazılardan ve yazıtlardan öğrenmekteyiz. Bu bölümde Urartu Krallığının Anadolu toprakları içerisinde inşa etmiş olduğu ve detaylı kazısı yapılmış olan büyük ve idari boyuttaki kalelerin mimarisi detaylı şekilde incelenmiştir.

1.1.1. Tuşpa-Van Kalesi

Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa, Van İli'nin 5 km batısında bulunmaktadır. Kale, Van Gölü'ne yakın bir konumda, kireçtaşından oluşan kayalıklar üzerine inşa edilmiştir (Kuvaç, 2017:116). Van Kalesi adıyla da bilinen

---

¹ “Bu durum M. Ö. 9. yy. ortasına tarihlenen ve Assur Kralı III. Salmanassar'ın Urartu üzerine yaptığı askeri seferleri konu alan Balawat Kapısı üzerindeki betimlemelerden veya Urartu'ya ait taş ve maden eserler üzerindeki resimlerden anlaşılmaktadır” (Çilingiroğlu, 1997:59).

Tuşpa, M. Ö. 9. yüzyıldan itibaren, itibaren Assur kaynaklarında Turuşpa adıyla, Urartu kaynaklarında ise Tuşpa adıyla geçmektedir. Kale, Urartu kurucu krallardan, I. Sarduri tarafından kurulmuştur. Van kalesindeki arkeolojik veriler, kentin iskân tarihinin, Eski Tunç Çağ'ına kadar uzandığını göstermektedir.

Tuşpa Kalesi, Van Ovası'nın orta kısmında bulunan yüksek kayaların üzerine konumlandırılmıştır (Tarhan, 2000:191). Aynı zamanda bu yüksek kayaların en uç noktasında dini yapılar mevcutken, güney kısmında da krali mezarlar bulunmaktadır (Kuvaç, 2017:116). Doğu-batı yönünde 1,5 km uzunluğunda olan kalker kayalığın eni ise, 70-80 metredir. Bölgedeki tehditlere karşı doğal bir savunma sistemi oluşturan kalenin yüksekliği 100 metreyi bulmaktadır. Kalenin kuzey kısmında görülen doğal teraslar güneyde bulunan uçurum kaleye güçlü bir savunma sistemi sağlamaktadır. Van Ovası'nın merkezinde bulunan kale, her yönden Urartu Krallığı'nı avantajlı kılmaktadır (Tarhan, 2000:191).

Tuşpa-Van Kalesi, Urartu mimarisinde en eski yapıdır. Lehmann-Haupt bu kaleyi, "Sardurburcu" olarak adlandırmıştır. Halk ise bu kaleyi "Madırburcu" olarak adlandırmaktadır. "Sardur Kalesi" olarak bilinen bu kale "L" şeklindedir (Salvini, 2006:150). Dikdörtgen bir plana sahip olan kale, 47.00 m.x13.00 metre ölçülere sahiptir. Kale, her biri 8-10 ton ağırlıkta olduğu tahmin edilen, özenli işilikle yontulmuş, kalker bloklarla inşa edilmiştir. Kale yapısında 5 taş dizisinin yüksekliğinin 4.00 metre olduğu bilinir. Bu kalker bloklarının üzerinde Assur yazıtları bulunmaktadır (Tarhan, 2000:195). Kiklopik bloklardan oluşan bu yapı aynı zamanda bu bölgenin yazılı tarihini başlatması bakımından önemli bir yere sahiptir. Sardurburcu yapısının hangi amaçla yapıldığı pek bilinmemektedir. Araştırmacılar bu yapının, yakınında bulunan tatlı su kaynaklarının korunması için yapılan bir savunma tesisi olduğunu öne sürmüşlerdir. Bunun yanında, tapınak temeli olabileceği görüşleri de mevcuttur (Kuvaç, 2017:117). Yukarı kalenin en önemli kısmı iç kaledir. Van kayalığının en yüksek konumunda yer alan kale, ulaşılması güç 7.00-8.00 metre yüksekliğinde surlarla çevrilidir. Kaleyi çevreleyen taş bedenler Urartu dönemine aittir. Ancak surlar üzerindeki kerpiç eklemeler Urartu'nun yıkılışından sonraki farklı zamanlara aittir (Tarhan, 2000:195). İç kale, yüksek boyutlarda iç ve dış duvarlardan oluşmaktadır. İki duvarda da dört köşe kuleler bulunmaktadır. Kalenin iç duvarı, 110x445 metre ölçülerindedir. Dört köşeli

bir plana sahip olan iç duvarın uzun kenarları, kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. İç kaleye giriş batıdandır. Kalenin dış duvarının uzunluğu 500 metre, genişliği ise 80 metredir. Böylece Van Kalesi'nin orta kısmında sağlam bir yapı oluşturulduğu görülmektedir. Ana kayaya açılmış olan iki derin kesikle, kale doğu ve batı kısımlardan gelebilecek tehlikelere karşı korunmuştur. Bu savunma sistemi diğer Urartu kalelerinde de görülmektedir. Kalenin kuzey duvarında dört ayrı yapıya rastlanmıştır. En üstteki iki yapının Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait olduğu tespit edilirken, altta bulunan iki yapının ise Urartu dönemine ait olduğu bilinmektedir. Bu yapıların benzer olarak, kireçtaşından oluşan blokların birbirlerine harçsız olarak bağlandıkları gözlemlenmiştir. Bunun yanında iç kalede yazıt bulunmamaktadır. Kalenin I. Sarduri zamanına ait olduğunu yapı benzerliklerinden anlamaktayız. Sardur kalesinde, kayalara doğru uzandığı gözlemlenen, kayalardan oyularak yapılmış basamaklar görülmektedir. Bu merdivenlerin anıtsal bir kapıya bağlandığı tahmin edilmektedir (Salvini, 2006:151-153).

Van Kalesi'nin güneye bakan yamacında 8 adet kaya mezarı bulunmaktadır. Bu mezarlardan 5 tanesi Urartu dönemine ait, çok odalı mezarlardır. Ana kayaya inşa edilmiş olan bu mezarlar plan bakımından benzerlik göstermektedir. Bu mezarların planı genel olarak; ön kısımlarında bulunan platformdan merdivenlerle ulaşılan bir ana salon ve ana salonun bağlantılı olduğu odalardan oluşan bir plana sahiptir (Konyar, Avcı, 2014:217). Krali mezar yapıları, sitadelde bulunan, özenli işçilikle yapılmış, Urartu mimarisinin önemli eserlerindedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Van kayalığının güney yamacında yer alan krali mezar yapıları, iç kalenin alt kısmında bulunur. Bu yapıda, dini merasimlerin yapıldığı, ana salon ve bu salona bağlı kral ve ailesinin mezar odaları bulunur. Büyük platformun yapılış nedeni olarak kabul edilen I. Sarduri mezarı görkemli tasarımı ile Urartu'ya ait anıtsal kaya mimarisinin önemli bir örneğini oluşturur. Mezarın, platformdan yukarıya doğru uzanan merdivenlerle ulaşılan giriş kapısı, dört mezar odasıyla bağlantılı olan salonun tavanının tonoz biçimindeki yapısı ve ana salonun kuzeyinde bulunan iki büyük niş dikkat çekicidir. I. Sarduri'ye ait olan mezar literatürde "Neft Kuyusu Mezarı" olarak da geçmektedir. Yine bu yapının içerisinde, büyük platforma açılan iki ana salona sahip bir mezar bulunmaktadır. Bu mezarın Urartu krallarından İşpuini ve Menua'ya ait olduğu tahmin edilmektedir.

Bu mezarda literatürde “Kurucu Mezarı” veya “İç Kale Mezarı” olarak geçmektedir. Yine görkemli mimarisi ile göze çarpan bir diğer mezarda II. Sarduri mezarıdır. “Doğu Mezarı” olarak da bilinen bu mezar doğu hendeğinin doğu kısmında yer alır. Batı Hendeği’nin dışında yer alan bir başka mezar ise Kral I. Argiştı’ye aittir. Yeni sarayın batısında bulunan mezar, “Horhor Mağarası” olarak da bilinir ve ana koridor ile bağlantılı beş mezar odasını içine alır. Bu yapının hemen altında “Küçük Horhor Mağarası” diye adlandırılan bir mezar odası daha bulunmaktadır (Tarhan, 2000:195-196).

2013 yılı çalışmalarında mezarların plan ve süsleme ayrıntılarında yeni verilere ulaşılmıştır. Özellikle Argiştı mezarında çukur oda adlı bir alan göze çarpmaktadır. Bu odanın diğer odalardan farklı olarak girişi sağlayan kapı açıklığının alçak olduğu ve üzerinde aydınlatma apliğine rastlanmıştır. Plan bakımından diğer mezarlardan farklılık gösteren Argiştı mezarında, başlangıçta dört oda bulunurken sonradan bir oda daha eklendiği tespit edilmiştir (Konyar, Avcı 2014:217-218).

Van Kalesi’nin batı kesiminde bulunan Yeni Saray mimari yapısı, doğuda kaya hendeğine, batıda ise I. Argiştı’nin mezarına kadar uzanan alana konumlandırılmıştır. Kademeli platformların üzerinde yükselen bu alanın orta kısmında 12 adet mekan olduğu saptanmıştır. Bu mekanların tabanları ana kayanın yontulması ile yapılmıştır. Ana kayanın eğilimli olduğu yerde ise taban seviyesine ulaşmak için blokaj sistemine başvurulmuştur. Ana kayaya oyularak yapılan bu yapıları, yükselteleri ve mekanın sınırlarını in-situ temel taşları sayesinde mümkün olmuştur. Tespit edilen bu 12 mekan, sarayın mutfak, depo ve banyo odalarıdır. Ana kayaya oyulmuş olan temel yatakları ve in-situ bloklar, saray mimarisinin alt yapısı hakkında bilgi vermektedir. Sarayın kuzeyinde bulunan “teras bölümleri” ve “rampalı yol” gibi mimari elemanlar kaya mimarisinin göze çarpan örnekleridir. Yeni Saray yapısının I. Argiştı (M. Ö. 786-764) tarafından inşa ettirildiği düşünülmektedir. Yapının, I. Argiştı mezarı ile olan bağlantısı bu düşünceyi kanıtlar niteliktedir. Urartu merkezlerinde daha öncede karşılaşılan çok katlı yapıların varlığı, Yeni Saray yapısında çok katlı olabileceği ihtimalini yükseltmektedir (Tarhan, 1988:375-377).

Van Kayalığı’nın kuzey yamacında bulunan bir başka anıtsal kaya yapıda, “Menua Sirşini”sidir. Van kayalığının kuzey yamacındaki doğal bir terasa açılan

yapı, “Menua Salonu” olarak da bilinir. Ana kayaya işlenmiş olan in-situ yazıtı ile kesinlikle tarihlenebilen bir krali yapıdır. Girişi kuzeye açılan yapının yüksekliği, 2.60 metre, mekanın ölçüleri ise 2.25x7.60 m’dir. Mirjo Salvini “Sırnişi’yi,” kurbanlık hayvanların muhafaza edildiği ahır” olarak tanımlamıştır (Tarhan, Sevin, 1990:431).

Diğer bir yapı olan Van Kalesi Höyüğü, Van Kalesi’nin 70 metre kadar kuzeyinde, Van kayalığına paralel uzanır. Doğu-batı yönünde alçak bir sırt görünümünde olan uzantının, tabakalanma veren bir höyük olduğu anlaşılmıştır. Yapılan kazılarda “kırmızı cilalı Urartu keramiği” ile İlk Tunç Çağ’a ait parlak siyah keramiklere rastlanmıştır. Van Kalesi Höyüğü, Tilkitepe’den sonra en önemli höyük kabul edilir. Kuzey-güney yönünde ortalama genişliği 70 metre olan höyüğün en yüksek kısmı batı uçta olup, yüksekliği ise 7.00 metredir. (Tarhan, Sevin, 1990:432).

Van Kalesi’nin kuzey yamacında bulunan “Analı-Kız” kutsal alanı, ana kayanın işlenmesiyle yapılmıştır. “Hazine Kapısı” olarak da bilinen yapı, iki anıtsal nişin içerisinde bulunan bazalt kaideler üzerinde bulunan iki dev stel, dini merasimlerin yapıldığı platform ve kurban kanalları ile önemli bir mimariye sahiptir. (Tarhan, 2000:197).

1.1.2. Aşağı Anzaf Kalesi

Aşağı Anzaf Kalesi, Urartu Krallığı’nın başkenti Tuşpa’nın 11 km kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Van-İran karayolu yakınlarında bulunan kale, Urartu Krallarından İşpuini (M. Ö. 830-810) tarafından kurulmuştur. Aşağı Anzaf Kalesi, deniz seviyesinden 1900 metre yüksekliğinde bulunan bir tepe üzerine kurulmuştur. Kalenin büyüklüğü 62x98 metre olup dikdörtgen bir yapıya sahiptir. Askeri amaçla inşa edilen bu küçük kalenin duvarı kalker taşlardan yapılmıştır. Kiklopik yapıda olan duvarların genişliği, 3.80 metre yüksekliği ise 3.5x4 metredir. (Belli, Ceylan, 1999:449-450). Aşağı Anzaf Kalesi’nin duvarlarında, yüksek yapıların ağırlığına dayanmayı sağlayan ve savunma açısından avantaj sağlayan kurtin ve bastiyonlar bulunmamaktadır. Bu durum Aşağı Anzaf Kalesi’ni aynı dönemde inşa edilen, Zivistan ve Kalecik gibi diğer kalelerden ayıran en önemli özelliktir. Anıtsal bir görünüme sahip olan kalenin sur duvarlarının görünen kısımları kabaca düzeltilmiştir. Taşların birleştiği noktalar arasında bulunan

açıklıklar taşlarla kapatılmıştır. Taş dizilerini 6-10 cm arasında geriye çekerek, eğimli bir yüzey oluşturulmak istenmiştir. Yine kale duvarlarında, dörtten fazla kenara sahip olan taşlar tespit edilmiştir. Surlarında örgü tekniği kullanan krallığa ait bu yapı, Urartu erken dönem mimarisinde önemli bir yere sahiptir. (Belli, 1994:228).

Kalenin kuzey sur duvarlarının güney kısmında özenle yapılmış bir teras bulunmaktadır. Bu teras, kalenin doğu ve batı kısmını birleştiren bir özelliğe sahiptir. Teras duvarının yüksekliği yaklaşık 50 cm'dir. Yine bu terasın kuzey kısmında tabanı kerpiç bloklarla döşenmiş olan 1300 m² lik bir alan bulunur. Dikdörtgen plana sahip bu alanın, üstü açık ve çevresi yüksek duvarlarla çevrilidir. Askeri amaçla kurulmuş olan Aşağı Anzaf Kalesi'nde bu alanın, askeri garnizonun kullandığı tahmin edilmektedir. (Belli, 2000:202). Yapılan çalışmalarda kale kapısının doğudan ve batıdan esen rüzgarlardan korunmak amacıyla güney kısımda yer aldığı görülmektedir. Ancak Aşağı Anzaf Kalesi'nin kapısı ve güney duvarları, Van-İran Karayolu çalışmaları sırasında büyük ölçüde zarar görmüştür. Bu sebeple kapının iki tarafında bulunan ve kapıyı koruyan kulelerin varlığı kesin olarak bilinmemektedir. Özenli bir işçilikle inşa edilen kapının genişliği 5 m, derinliği ise kuzeye doğru 7 metredir. Ancak kapının zarar gören güney kısmı ile birlikte 11 metre derinlikte olduğu tahmin edilmektedir. Kalenin iç kısmına beş basamaktan oluşan merdivenle çıkılmaktadır. Bu basamakların kumtaşından yapıldığı anlaşılmaktadır. Kale kapısının güney kısmı tahrip edilmiş olsa da, Urartu yapıları içerisinde en eski kapı örneğini oluşturur. (Belli, 1993:419-420). Bu alanda bulunan, sağlam bir şekilde inşa edilmiş kapı odasının genişliği, 2.40 metre, yüksekliği ise 1 metredir. Odanın tabanı sıkıştırılmış kilden yapılmıştır. Kale kapısının genişliği 5 m olup, çift kanatlı olduğu tahmin edilmektedir. (Belli, 2000:203).

1.1.3. Yukarı Anzaf Kalesi

Yukarı Anzaf Kalesi, Aşağı Anzaf Kalesi'nin 900 metre güneyinde yer almaktadır. Urartu Krallarından Menua (M. Ö.810-786) tarafından kurulan kalenin, deniz seviyesinden yüksekliği 1995 m'dir. Yukarı Anzaf Kalesi'nin alanı, aşağı kaleden 10 kat daha büyük olup, 60.00 m² lik bir alana kurulmuştur. Aşağı kent ise

141.000 m² lik bir alana yayılmaktadır. Kale ve şehir, Urartu yerleşim merkezlerinin içerisinde önemli bir yere sahiptir. (Belli, 1993:120,121).

Kale, Aşağı Anzaf Kalesi'nden farklı olarak, çevresinde bulunan tarım alanlarından elde edilen ürünlerin depolandığı, bir üretim merkezi görevi görmektedir. Kral Menua'nın 1 km doğuda yaptırdığı baraj, daha verimli bir tarımın yapılmasını sağlamıştır. (Belli, 2000:203). Yapılan barajın küçük olmasına karşın elde edilen ürünler Yukarı ve Aşağı Anzaf kaleleri ile merkezde yaşayan halkın besin ihtiyacını karşılamıştır. Baraj küçük onarımlardan geçirilerek günümüze kadar gelmiştir (Belli, 1991:483).

Yukarı Anzaf Kalesi'nin sur duvarları Aşağı Anzaf Kalesi'nin aksine kurtin-bastiyon tekniğiyle yapılmıştır (Belli, 2000:203). Yukarı Anzaf Kalesi'nin duvarları ve içerisinde bulunan, tapınak, saray ve depo gibi mimari alanlarında kalker taşı kullanılmıştır. Yapıların temellerinde kullanılan bu milyonlarca metreküp kalker taşları, kalenin 250-300 metre güneyinde yer alan "Beyaztaş Tepe" olarak adlandırılan tepeden getirilmiştir. Bu tepe, zengin kireçtaşı kayalığına sahiptir. Yapılan araştırmalarda bu taş türünün Urartu mimarisinde yaygın bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Yukarı Anzaf Kalesi'nin önemli yapılarından biri de Tanrı Haldi adına inşa edilmiş olan tapınaktır. Kare plana sahip olan tapınağın dıştan büyüklüğü, 13.40 metre, tapınağın duvar kalınlığı ise, 2.5 metredir (Belli, 1992:444). Kalenin en yüksek kesiminde, yani güney kısmında yer alan tapınak, Orta Çağ yerleşmecileri tarafından tahribata uğramıştır. Bu tahribattan sadece doğu duvarı sağlam kalmıştır. Bu duvarın, doğudan esen rüzgarı engellediği için zarar verilmediği tahmin edilmektedir. Haldi Tapınağı, batısında bulunan bir avlu ve avluyla bağlantılı odalardan oluşan bir yapıya sahiptir. Tapınağın avlusuna ve odalara kalkerden yapılmış bir koridordan geçilerek girilmektedir. Ana kayanın oyulmasıyla yapılan bu koridorun uzunluğu, 9.5 metredir. Kaya koridorundan, doğudaki tapınak alanına girmeyi sağlayan kapı ise koridorun kuzey ve güney duvarlarına karşılıklı olarak örülmüş olan, birer kapı kanadı duvarlarıyla oluşturulmuştur. Kaya koridorunun güney kısmıyla birleşik olan kapı kanadının uzunluğu 2 metre, yüksekliği 1.70 metre, genişliği ise 2 metredir. Bu alanda çıkan yangın, burada bulunan mimari yapıların ve çeşitli kalıntıların form değiştirmesine neden olmuştur (Belli, 2000:207-208).

Kalenin güneybatı sur duvarlarında bulunan, kuzeye ve güneye açılan iki ayrı kapı ile bunları koruyan Büyük Kule, kale savunması açısından önemli bir yere sahiptir. Korunaklı bir yapıya sahip olan bu kapıların önemli bir özelliği de batıdan bakıldığında görünmemesidir. Bu tür hisar kapılarına Urartu mimarisinde daha önce rastlanmamıştır. Anıtsal bir görünüme sahip olan Büyük Kule, 10.60 mx 7.90 metre ölçülere ve kare bir görünüme sahiptir. Kulenin duvarları, zeminden 6-7 metre yüksektedir. Büyük Kule, Urartu yayılım alanı içerisinde en eski kule örneği olması açısından önemli bir yere sahiptir (Belli, 1994:293). Önemli bir savunma sistemi oluşturan Güney Kapısı, tahribata uğradığı için kapı ölçüleri tam olarak bilinmemektedir. Büyük kulenin batı kısmında yer alan Kuzey Kapısı ise, Güney kapısına göre daha anıtsal bir görüntüye sahiptir. Kuzey kapısından kalenin diğer yapılarına ulaşılmaktadır (Belli, 1994:292,295).

Geniş bir alana sahip olan Yukarı Anzaf Kalesi, birden fazla kapıya sahiptir. Bu kapılardan biri de Aşağı Kent Doğu Kapısıdır. 4.30 metre genişliğe sahip olan Doğu Kapısı, bölgede bulunan kent kapılarının biçimi ve boyutları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Çift kanatlı olduğu bilinen kapı içeriye doğru açılmaktadır. Kral Menua tarafından planlanarak yaptırılan kapı halk tarafından Yukarı Anzaf Barajına ve kalenin doğu kısmında bulunan tarım alanlarına gitmek için kullanılmıştır (Belli, 2000:204).

Kalenin bir diğer yapısı da depo odalarıdır. Depo odaları, kalenin batıdaki sur duvarları ile bitişik bir konumdadır. Kuzeybatı kapı avlusunun güneybatı yönünden başlayan kuzeye doğru farklı yapılarda 4 tane bodrum odası yapılmıştır. Aralarında 4 m genişliğinde bir duvar bulunan bu bodrum odalarının kapı girişlerinin olmaması, ilk kattan merdiven kullanılarak girildiğini göstermektedir. İki katlı olan bu depo odalarının duvarları beyaz renkte olup, tabanları sıkıştırılmış kilden yapılmıştır. Yine bu bölümde odalarda ocak ve fırın yapılarına rastlanmıştır. Kuzey ve güney olarak konumlandırılan mutfak odaları, 3.5 m. yüksekliğinde ve 2.5 m. genişliğinde bir duvarla birbirinden ayrılmaktadır. Kuzeyde yer alan mutfak, dikdörtgen planlı olup 5x21 m ölçülere sahiptir. Odanın duvarları kireç ile badana edilmiştir. Yıkıntılar sebebi ile tahrip olan mutfak odasının batı kısmı, bir teras yapısı ile son bulmaktadır. Mutfağın taban kısmını bazı yerleri sıkıştırılmış toprak, bazı yerlerinin ise kum taşı bloklarıyla kaplandığı görülmüştür. Kalenin bir diğer yapısı da pitoslu yapılardır. Genellikle kuzey-güney

doğrultusunda uzanır. Yapılan çalışmalarda iki pitoslu oda ortaya çıkarılmıştır. Bu odaların büyüklüğü 4.5x10 metre olup, dikdörtgen bir yapıya sahiptir. Batı yönde bulunan odada 12 pitos bulunmuştur. Bu odayı doğu yönde bulunan odadan ayıran duvarın yüksekliği 2 m, genişliği ise, 1.60 metredir. Odadaki pitos sayılarının 21 olması gerektiği düşünülmektedir. Pitosların ortalama 1000 litreden fazla şarap aldığı bilinir (Belli, Ceylan, 1999:454-455).

1.1.4. Çavuştepe Kalesi

Çavuştepe Kalesi, Urartu Krallığı'nın en parlak döneminde M. Ö. 8. yüzyılda II. Sarduri tarafından kurulmuştur. Urartu dilindeki adı, Sarduri'nin kurduğu kent anlamında olan Sardurihinili'dir (Belli, 2000:210). Van Kenti'nin 24 km güneydoğusunda yer alan Çavuştepe Kalesi, kalkerden oluşan Bol Dağı uzantısının ova düzeyinden, biri 90 metre, diğeri ise 110 metre yüksekliğinde iki tepe üzerine kurulmuştur. Bir yol ile birbirine bağlı olan iki tepeden, batı tarafındaki Aşağı Kale, doğu tarafındaki ise Yukarı Kale olarak adlandırılmıştır (Erzen, 1977:1).

Çift kaleye sahip olan Çavuştepe Kalesi, idari, dini ve ekonomik amaçla kurulmuştur. Çavuştepe kalesinin eteklerinde herhangi bir yerleşme bulunmamaktadır. Diğer Urartu mimarilerinde olduğu gibi Çavuştepe Kalesi'nde coğrafya ile uyumu şaşırtıcıdır. Doğu kısımda bulunan Yukarı Kale, tamamen dini amaçlıdır. Yukarı Kale'de bulunan Haldi Tapınağı, özenli bir işçilikle inşa edilmiştir. Haldi Tapınağı, Urartu Panteonundaki hiyerarşiden dolayı Aşağı Kalede bulunan İrmuşini Tapınağından 30 metre daha yüksektedir (Tarhan, 2007:116).

Yukarı Kale'nin çevresi surlarla çevrili olup, güney kısmında kademeli teras duvarlar bulunmaktadır. Batı sur duvarının ön kısmında, surdan 5.00-6.00 metre daha aşağıda, ana kayanın düzeltilmesiyle oluşturulmuş bir platform bulunmaktadır. Yukarı Kalenin orta bölümünde tapınak cellası bulunmaktadır. Kare planlı bir yapıya sahip olan cellanın dıştan ölçüleri, 12.50x12.50 metredir. Cellanın içten ölçüleri ise 4.50x4.50 metre boyutlarında olup, duvar kalınlıkları ise 3.50 metredir. Yukarı Kale'deki tapınak, Aşağı Kale'de bulunan İrmuşini tapınağından daha büyüktür. Tapınakların çevre duvarları kireç taşı bloklarından inşa edilmiştir. Yukarı kale cellasında zemine ilk kez sıkıştırılmış toprak üzerine 60x35x16 cm boyutlarında prizma şeklinde olan, tortul kalker bloklar yerleştirilmiştir. Bu

kaplama tekniği ilk kez Yukarı kale tapınağında görölmüştür. Yukarı kalede yapılan kazılarda bulunan bazalt parçaları, tapınak cephesinde görölen bazalt taş işçiliğini doğrular niteliktedir. Yukarı Kale'nin orta bölümünde bulunan cella, önünde bulunan geniş avlu ile birlikte, Yukarı Kale'nin dörtte üçünü kaplamaktadır. Cellanın kuzey ve batı tarafında bir galerinin olduğu tahmin edilmektedir. Bu durumda tapınağın bütün kaleyi kaplamış olduğu anlaşılmaktadır. Kalenin tümünün Tanrı Haldi'ye ait olması durumu, Urartu Krallığı'nda ilk kez Çavuştepe Kalesi'nde görölmektedir (Erzen, 1977:6-13). Kare plana sahip olan Yukarı Kale'nin çevresi 5 metre yüksekliğindeki duvarlar ile çevrilmiştir. Bu sur duvarları kurtin-bastiyon tekniğiyle yapılmış, üzerinede 17-18 metre ölçülerinde kerpiç duvarlar yükselmektedir. Böylece Yukarı Kale'nin kule biçimli bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Aşağı Kale, bulunduğu ovadan 90 m. yükseklikte yer almaktadır. 460 metre uzunluğa sahip olan Aşağı Kale, batıya doğru uzanmaktadır. Aşağı Kale'den Uç Kale'ye kadar olan alan içerisinde birden çok atölye binaları bulunmaktadır. Bu atölye binaları Çavuştepe Kalesi'nin yapılışından sonra inşa edilmiştir. Kapıları güney terasına açılan bu atölye binalarında, dericilik ve dokumacılık ile ilgili el aletlerine rastlanmıştır (Belli, 2000:213). Aşağı Kale'nin doğu ucunda yer alan Uç Kale yapısı, özenli taş işçiliğiyle Çavuştepe Kalesi'nin önemli mimari yapılarından biridir. Afif Erzen Uç Kale'yi şöyle tanımlamıştır;

“...Hellenistik ve Roma Devirlerinde ancak görölebilen taş işçiliğini gölgede bırakan, Urartu san'atının abidevi bir eseri olan Uç Kale...” (Erzen, 1969:404).

39.52mx23.92 metre ölçülere sahip olan Uç Kale, iç görünümüyle iki mekanlı bodrum katına benzemektedir. Kalenin taş duvarları 4.00-4.50 metreye ulaşmaktadır. Temeller Urartu mimarisinde genel olarak kullandığı yöntem olan, ana kayaya oyulan, basamak şeklindeki oyuklara özenle yerleştirilmiştir. Kalenin dış ana çizgileri, kule tipli urartu tapınaklarında olduğu gibi rizalitlerle güçlendirilmiştir. Rizalit çıkıntıların genişliği 4.03 metre, boyu ise 8.66 metredir. Güçlü ve kalın duvarlara sahip olan Uç Kale'nin güney ve kuzey duvarlarının ölçüleri 4.00'er metre, doğu duvarı ise 5.20 metredir. Aşağı Kale'nin doğu duvarı ile birleştirilen Uç Kale'nin batı duvarının kalınlığı 2.80 metredir. (Tarhan, 2007:117-119). Uç Kalenin kuzey kısmında, kerpiç duvar yıkıntıları arasında

bazalttan yapılmış “kör pencere” adında yapılara rastlanmıştır. Boyutları 1.45m.x0.60m.x0.25m. olan pencereler “T” harfine benzemektedir. Görünümü pencereye benzediği için “kör pencere” ya da “yalancı pencere” adı verilmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki iklim koşullarından dolayı yapılarda pencere bulunmamaktadır. Pencere yapısına özlemin bu yapılarla giderildiği düşünülmektedir (Tarhan, 2007:121).

Kalenin batı kısmında, 81x33 ölçülerinde bir saray yapısı bulunmaktadır. Saray, bir ana salon ve iki tarafında birer koridor ve koridorlarla bağlantılı odalardan oluşmaktadır. Ana kayanın oyulmasıyla yapılmış tavan ve tavanı taşıyan ağır payeler bulunmaktadır. Yapılan kazılarda görülen merdiven sistemi sarayın iki katlı olduğunu göstermektedir. Sarayın üst katında, konukların ağırlandığı salon ve harem odaları bulunurken alt katında ise depo, mutfak ve kiler gibi odalar bulunmaktadır. Büyük salonun zemini sal taşları ile kaplanmış, altına ise ana kaya oyularak üç adet su sarnıcı yapılmıştır. Büyük yapıda olan su sarnıkları, kalenin herhangi bir tehlike karşısında uzun süre su ihtiyacını karşılamaya yönelik yapılmıştır. Sarayın batı kısmında hela ve 2x2 m ölçülere sahip fosseptik çukuru bulunmaktadır. Kalede bulunan kanalizasyon sistemi Urartu’nun gelişmiş bir krallık olduğunu göstermektedir (Erzen, 1970:106-108).

Kalede bulunan diğer bir bölümde depo odalarıdır. Tapınak ve Uç Kale arasında yer alan depo binalarında çok sayıda şarap ve erzak gibi yiyeceklerin küpleri bulunmaktadır. Yapılan kazılarda bulunan pithos kaideleri, o odanın “erzak deposu” olduğunu göstermektedir (Erzen, 1970:108). Aynı zamanda erzak odasında bulunan küpler, Gürpınar Ovasında yapılan tarımın verimli olduğunu göstermektedir (Belli, 2000:214).

1.1.5. Toprakkale

Toprakkale (Rusahinili), Van Ovası’nın kuzeydoğusunda bulunan Zimzim Dağı üzerinde yer almaktadır. Toprakkale kayalığının kuzey-güney yönündeki uzunluğu 400 metre olup, genişliği ise 60-70 metredir. Bulunduğu konum itibariyle Van Ovası’na hâkim durumda olan Toprakkale, Urartu Krallığı’nın ikinci başkenti kabul edilmektedir. Stratejik açıdan önemli bir konumda bulunan kale, Van Ovası’na güneyden, kuzeyden ve batıdan giren anayolları kontrol edebilecek bir konumdadır. Kalenin arkasında bulunan Zimzim Dağı (2062) ve diğer yüksek

tepeler, kalenin düşman tarafından sarılmasını imkânsız hale getirmiştir (Erzen, 1977:18,19).

Urartu Kralı II. Rusa (M. Ö. 685-645) tarafından kurulan kale, Rusa'nın kurduğu kent anlamına gelen Rusahinili olarak anılmaktadır. Van Kalesi gittikçe büyüyen krallığın gereksinimlerini karşılayamadığı için Toprakkale'de yeni bir sarayın yaptırılması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Yapılan kazılarda Toprakkale sarayının, Tuşpa'da bulunan saraydan daha büyük olduğu anlaşılmıştır. Toprakkale'nin çevresindeki toprakların değerlendirilmesi için Rusa Barajı adıyla bir baraj kurulmuştur. Keşiş Gölü olarak da bilinen baraj, Urartu barajlarının en gelişmiş örneğini yansıtmaktadır (Belli, 2000:223-224). Toprakkale 60.0x400.0 metre alana sahiptir. 1 metre yükseklikteki basamaklar, klasik Urartu yöntemiyle yani kayaların oyulmasıyla yapılmıştır. Oyulan taş temel yuvalarının üzerinden sur duvarları yükselmektedir. Kare planlı olan sitadelin kuzeydoğusunda Haldi Tapınağı, doğuda ise depo binaları mevcuttur (Gündüz,1994:99). Haldi Tapınağı, diğer Urartu tapınaklarında olduğu gibi kare planlı bir yapıya sahiptir. Toprakkale kayalığının en yüksek kısmında yapılan kazılarda, uzunluğu 7.30 m., genişliği ise 5 m. olan bir platform ortaya çıkarılmıştır. Platformun kuzeyinde 3.70x3.70 m ölçülerinde bir mekan bulunmuştur. Ana kayaya oyularak yapılmış olan mekanın duvarlarının yüksekliği 1.80 metredir. Tek kapısı olduğu anlaşılan mekanın, güneydoğu kapısı geniş bir platforma açılmaktadır. Kayaya oyulmuş duvarların ön kısmına 0.50 kalınlığında kerpiçten olduğu tahmin edilen bir duvar daha yapılmıştır. Bu uygulama ilk kez Toprakkale'de görülmüştür (Erzen, 1977:23-24). Kalenin güneybatı kısmında ana kayaya oyularak yapılmış 56 basamaklı bir tünel bulunmaktadır. Pencerelele aydınlatılan bu tünel, yer altında bulunan sarnıca inmektedir. Kalenin 1.5 km uzağında bulunan bir dağ kaynağından, kanal yardımıyla getirilen su sarnıca akıtılmaktadır (Gündüz, 1994:100). Ana kayanın oyulmasıyla yapılan sarnıç, kalenin alt kısmında yer almaktadır. 0.60 m. derinlikte havuz görünümünde olan alanın ölçüleri 3.40x7.60 metredir (Erzen, 1977:6). Yapılan kazılarda, gerek havuzun gerekse yapının taş işçiliğinden, bu mekanın inşasının tamamlanmamış olduğu görüşüne varılmıştır (Erzen, 1981:70). Mekanın içerisinde mermi kovanlarına ve demir parçalarına rastlanmıştır olması, bu alanın erzak ve depo alanı gibi başka amaçlar içinde kullanılmış olduğu anlaşılmıştır. Yapılan kazılarda, çok sayıda parlak Urartu keramiklerine ve Haldi işaretli pithos

parçalarına rastlanmıştır (Erzen: 1977). Kalede bulunan yapılar, ciddi şekilde yakılıp yağmalanmıştır. Bu yüzden yıkıntılardan geriye kalan buluntular tam bir plan vermemektedir (Gündüz, 1994:99-100). Toprakkale’de M. Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru İskit istilasına maruz kalmıştır. Savaşçıların atmış olduğu yangın okları kalenin tüm yapılarını ağır tahribata uğratmıştır (Belli, 2000:227).

1.1.6. Altıntepe Kalesi

Altıntepe, Erzincan İli’nin 20 km doğusunda, Erzincan Ovası’nın doğusunda bulunan 60 metre yüksekliğinde ve 200 metre genişliğinde bir tepedir. Bu doğal oluşumlu tepenin üzerinde bulunan Urartu Kalesi’nin kent merkezine uzaklığı 16 km’dir (Özgüç, 1961:253). Yapılan kazılarda Urartu Kalesi’nin surları, kale kapısı, apadana yapısı, depo binası, mabed-saray, açık hava tapınağı ve yer altında bulunan üç mezar yapısı hakkında verilere ulaşılmıştır. Bu yapılarıyla Urartu Altıntepe şehri, eski tarihi şehirler arasında yer almaktadır (Özgüç, 1964:93).

Kalenin önemli yapılarından biri olan tapınağın alanı, 27.20x30 metre ölçülere sahiptir. Dikdörtgen bir avlunun içerisinde bulunan yer alan tapınak, kare planlı bir yapıya sahiptir. Çekirdek tapınak da kare planlı bir yapıya sahip olup ölçüleri, 13.80x13.80 metredir. Kule tipli yapıya sahip olan tapınağın yüksekliği ise 14 metredir. Tapınağın giriş kısmı güneydoğu duvarının ortasında yer almaktadır. Tek kanatlı kapıdan oluşan cella, 5.20x5.20 metre ölçülerinde ve kare planlıdır. Cellanın tabanı sıkıştırılmış topraktan oluşmaktadır. Tapınak avlusunun duvarlarının kalınlığı 2 metre olup, avlu temeli ise taş ve kerpiçten yapılmıştır. Tapınağın batısında yamuk plana sahip bir avlu ve üç oda bulunmaktadır. Bu odalarda banyo ve tuvalet sistemi bulunmaktadır. Tapınakla birlikte yapılan bu odalarda yöneticilerin kaldığı bilinmektedir (Karaosmanoğlu, Korucu, 2015:38,39).

Altıntepe’deki Urartu Kalesi, sağlam surlarla çevrilmiştir. Kaledeki taşlar, Urartu yöntemi ile işlenmiş iri bloklar şeklindedir. Kule boyu en fazla 5.25 metre ve iki kule arası mesafe 1 metredir. Surların genişliği 12 metredir ve içleri kerpiç toprağı ile doldurulmuştur. Kalenin yukarı kısmı, uzunluğu 52, kalınlığı 15 cm olan kerpiçlerle örülmüştür (Özgüç, 1961:263). Kalenin önemli yapılarından biri de apadanadır. Diğer bir adıyla kabul salonu Urartu Krallığı’nın ilk apadana yapısıdır. Tapınağın 6 metre güneyinde bulunan ilk apadana yapısı, 2 metre yüksekliğindeki

ana kayanın üzerine yapılmıştır. 15x37 metre ölçülere sahip olan yapıyı 6 ahşap direk taşımaktadır. Kuzey duvarına bitişik dikdörtgen planlı bir odada tandır, ocak, pitos ve 15 cm genişliğinde iki ahşap direğin yer aldığı bu oda mutfaktır. Mutfağın güneybatısında bulunan zeminin altında kanalizasyon yapısı bulunmaktadır. Mutfağın güneyinde ise iki sütunun taşıdığı bir depo binası mevcuttur. Bu ilk apadana depremde yıkılmıştır. Bu yapının yerine “Genişletilmiş Apadana” adıyla yeni bir apadana inşa edilmiştir (Karaosmanoğlu, Korucu, 2015:41-42). İlk apadananın yıkılmasından sonra 6 metre kuzeye ve 6 metre güneybatıya doğru genişletilerek yeni bir apadana inşa edilmiştir. Çevresinde bulunan yapılardan 2 metrelik bir yükselti üzerine yapılmış olan yapının girişi, ilk apadana yapısında olduğu gibi doğu köşeden sağlanmıştır. Dikdörtgen plana sahip yapı, 44x25.30 metre ölçülere sahiptir. Bu yapının çatısını taşıyan 3x6 şeklinde sıralı 18 direk, 110 cm genişliğindeki taş kaideler üzerinde yükselmektedir. Yapının kerpiç duvarları secco tekniğiyle yapılan resimlerle bezenmiştir. Yapının alt duvarları taşlarla örülmüş üst kısmı ise kerpiçle tamamlanmıştır. Güney duvarının yanına iki ahşap direk ve bir çatıdan oluşan bir mutfak yerleştirilmiştir. Genişletilmiş apadana ise yangınla son bulmuştur (Karaosmanoğlu, 2011:369-370).

Kaleye ait incelenen yapılardan biri de depo binasıdır. Bina, kuzey iç sur duvarlarının dış kısmında yer almaktadır. Kuzeyindeki odanın ölçüleri 15.80x10 metredir. İlk dönem kazılarında ortaya çıkarılan depo binasında özenli taş işçiliği görülmektedir. Sıvalı kerpiç duvarlardan oluşan odada erzak küpleri ve pitoslara rastlanmıştır (Karaosmanoğlu, Korucu, 2015:43). Altın-tepe de bulunan bu depo, Urartu askeri merkezlerinde rastlanan depolardan en büyüğüdür (Özgüç, 1961:267). Kalede bulunan kanalizasyon sisteminin kale kurulmadan önce planlandığı düşünülmektedir. Yapıların altına yapılan sistem, tapınaktan gelen libasyon sularını ve yağmur sularını dışarıya akıtan sistem yapılmıştır (Karaosmanoğlu, Korucu, 2015:41). Kalede bulunan önemli alanlardan biri de açık hava tapınak alanıdır. Tapınak alanı, genişliği 7.75 metre ve uzunluğu 11.70 metre olan bir duvar ile çevrilmiştir. Bu alanda 2.30 yüksekliğinde ve 0.50 genişliğinde dört adet stel bulunmaktadır. Bu alandaki yapılar, mimari açıdan önemli veriler sağlamıştır. Bunun yanında kaledeki mezar alanları, kalenin güney kısmında bulunan terasın altında bulunmaktadır. Bu mezar odaları, özenli işçilikle işlenen taşlarla örülmüştür.

Mezar planları ve mezarların inşasındaki kaliteli işçilik, Urartu mezar mimarisini en güzel şekilde yansıtmaktadır (Karaosmanoğlu, 2011:371-372).

1.1.7. Ayanis Kalesi

Ayanis Kalesi, Van Gölü'nün doğu kıyısında, Van'ın 38 km kuzeyinde, bugünkü adı Ayanis/Ağartı olan köyün 500 metre kuzeyinde bulunmaktadır (Çilingiroğlu, Işıklı, 2014:231). Doğal bir kayalık üzerine kurulan kalenin, Van Gölü'nden yüksekliği 250 metre'dir. Kuzeyinde ve batısında Van Gölü olan kalenin, kuzeybatısında Süphan Dağı bulunmaktadır. Kalenin konumlanmasında önemi büyük olan Süphan Dağı, Urartu dilinde Eiduru, adına adaklar sunulan bir dağ tanrısı olarak kabul edilmektedir (Işıklı, Akın, Öztürk, 2015:79).

Kale, Urartu Kralı Arğişti oğlu II. Rusa(M. Ö. 685-645) tarafından inşa ettirilmiştir. Etrafı surlarla çevrili olan kale, 150x400 metre bir alan içerisinde bulunmaktadır. Kalenin giriş kapısı güneydoğu yönündedir. Girişi 3 metre çapında andezit taş ile kaplı olan kalenin, kapı önünde iki kule bulunmaktadır. Kalenin doğu kulesinin üzerinde bulunan inşa yazıtı, kalenin II. Rusa'nın inşa ettirdiğini ve adınında "Süphan Dağı önündeki Rusa kenti" anlamına gelen (Rusahinili Eidurukai) olduğunu kanıtlamaktadır. Kale ana kaya üzerine yapılmış taş bir temel üzerinde yükselmektedir. Kalenin etrafını çevreleyen kerpiç bedenlerin yüksekliği 1.5-2.5 metre arasındadır. Kireç taşından yapılan bloklar üzerinde bulunan doğu sur duvarları rustika tekniği ile inşa edilmiştir. Ana giriş kapısının bulunduğu güney sur duvarlarında görülen özenli işçilik, Urartu'nun cephe mimarisine verdiği önemi göstermektedir (Çilingiroğlu, 2012:3-4). İç kent ve dış kent olmak üzere iki bölümden oluşan Ayanis Kalesi, Urartu askeri mimarisinin en önemli örnekleri olan, doğu ve güney surları (Işıklı, Akın, Öztürk, 2015:80) doğu payeli salon, içerisinde çekirdek tapınağı bulunduran tapınak alanı, batı depo odaları ve evsel içerikli yapıların bulunduğu alanlardan oluşmaktadır. Doğu yönünde bulunan payeli salonda 2.0x2.0 metre boyutlarında sekiz paye, salonun çatısını taşımaktadır. Payeli salonun bodrum katının depo olduğu anlaşılmaktadır. Deponun doğu bölümünde çeşitli kaplar ve 2.5 metre yüksekliğinde küpler bulunmuştur. Çeşitli kapların bulunduğu bu alanın "Aşihusi" yapısı olduğu tahmin edilmektedir. Ayaniste bulunan bir bulla üzerinde, bu yapının inşa edildiği yıla "Aşihusi yapısının yapıldığı yıl" adının verilmesi, bu yapının Urartu mimarisinde önemli bir yere sahip

olduğunu göstermektedir. “Aşihusi” yapısının rahiplerin yaşadığı ve tapınağa ait tarım alanlarından elde edilen ürünlerin depolandığı yer olduğu düşünülmektedir (Çilingiroğlu, 2007:77).

Ayanis Kalesi tapınak alanı, 30.0x30.0 metre ölçülerinde diğer payeli salon, çekirdek tapınak ve avlu tabanının altında bulunan depo odalarından oluşmaktadır. Depo 9.0 metre derinlikte bulunmaktadır. Alanın çatısını 10 adet paye taşımaktadır. Çekirdek tapınak alanının doğu duvarına bitişik, 12.75x12.75 metre ölçülere sahip ve kare planlıdır. Önünde avlu bulunan çekirdek tapınağın girişi üç kademedden oluşmaktadır. Tapınak içinde bulunan cellanın zemini su mermeri yassı taşlarla döşenmiştir. Odanın ölçüsü ise 4.48x4.63 metredir. Cellanın duvarlarına taş oyma tekniği ile bitki motifleri işlenmiştir (Çilingiroğlu, 2007:78).

Doğu Payeli salonu ve depo odaları Ayanis Kalesi'nin ikinci magazin alanı olarak adlandırılmaktadır. Depo alanının genişliği 25x40 metredir. Bu alanda içerisine, yağ, şarap, su ve tahıl gibi yiyecekler stoklanan oldukça büyük boyutlarda pithoslara rastlanmıştır. Batı depo odaları ise, kalenin batısında doğu-batı yönünde uzanan kalın yapılu taş duvarın güneyinde ve kuzeyinde bulunmaktadır. Kalenin bodrum katında yer alan depo odalarının derinliği -25.0 metreyi bulabilmektedir. Odaların güney yönüne yapılan pencereler odanın güneş almasını sağlamaktadır. Duvarın güney kısmında 12 mekan ortaya çıkarılmış, bu odaların tabanları sıkıştırılmış topraktan yapılmıştır. Ayrıca bu mekanlarda birçok pithos bulunmuştur. Mekanlar birbirleri ile bağlantılı yapıda inşa edilmiştir. Mekanların zeminlerinde bulunan ahşap hatılların pithoslar arasında yürümeyi kolaylaştırmak için yapıldığı düşünülmektedir. Farklı ölçülere sahip bu mekanlardan, 21.36x3.25 metre ölçüleriyle 6 no.lu mekan en geniş alanı kaplamaktadır. Bunun yanında 4.47x4.29 metre ölçüleri ile 4 no.lu mekan ise en küçük alanı kaplamaktadır. Depo alanlarının girişleri bulunmamış, girişlerin diğer Urartu yapılarında olduğu gibi üstten merdivenle sağlandığı tahmin edilmektedir (Çilingiroğlu, 2007:78).

Yapılan kazılarda Tapınak alanının batısında 11 no.lu alan olarak isimlendirilen alanda bazı mekanlar tespit edilmiştir. Bu mekanların tapınak alanı ile doğrudan bağlantısı olmadığı görülmüştür. Bu alanda dikdörtgen ve kare planlara sahip 9 adet mekana rastlanmıştır. Mekanların içerisinde ocak, erzakların depolandığı depo küpleri ve öğütme taşları gibi evsel eşyalara rastlanmıştır. Bu

mekanlarda bulunan krali olmayan eşyalar, bu mekanların burada çalışan insanlara ait olduğunu düşündürmektedir (Çilingiroğlu, 2011:354). Bu alanda sadece 1 no.lu mekanın ölçülerine ulaşılmıştır. 4.60x4.60 metre ölçülere sahip olan mekan kare planlı bir yapıya sahiptir. Mekanın duvarları kerpiçten yapılmış olup, yüksekliği 2.0 metredir (Çilingiroğlu, 2007:9).

II. BÖLÜM

2. URARTU DİNİ MİMARİSİ

Asur, Hitit, Mezopotamya, Mısır Uygarlıklarında olduğu gibi Urartu Devleti’de çok tanrılı din anlayışına sahiptir.

Urartu dini mimarisi hakkında bilgi veren en önemli kaynaklar, çivi yazılı vesikalar ve kabartmalardır (Piotrovskiy, 1965). Mimari yapılar üzerinde yer alan bu belgeler günümüz için hala kısıtlı kaynaklardır. Dinin somutlaştığı mekân olarak karşımıza çıkan tapınaklar, dini yaşantı ile ilgili bilgiler sağlamaktadır. Bunun yanında tapınaklar, krallığın var olduğu süre boyunca dinin diğer sosyal süreçlerle ilişkisini incelememiz konusunda yardımcı olmuştur.

Urartu Krallığı’nda tapınım alanlarına bakıldığında tek bir yapı karşımıza çıkmaz. Yapılan kazılarda karşımıza çıkan açık hava tapınakları, anıtsal kaya nişleri, mezarlar ve steller gibi mimari öğelere bakıldığında, zengin bir dini içeriğe sahip oldukları görülür. Bu birbirinden farklı mimari öğeler aynı zamanda farklı dinlere sahip toplulukları yönettiklerini göstermektedir (Ancın, 2011).

Çalışmanın II. Bölümü’nde Urartu dini mimarisi başlığı içerisinde ele alınacak yapı grupları; Tapınaklar, Açık Hava Tapınım Alanları ve Mezarlardır.

2.1. Tapınaklar

Urartu tapınak mimarisine baktığımızda tapınaklar mimarinin en önemli örneklerini oluşturmaktadır. Kentin en göze çarpan yerlerine yapılan Urartu tapınakları genellikle kare planlı, kare cellalı kule tipli yapılardır. Farklı planlara sahip üç tür daha tapınak bulunan Urartu sanatında ilk sırayı kare planlı ve cellalı yapı almaktadır. Kare planlı ve cellalı tapınak örneklerinden şimdiye kadar 8 yapı ortaya çıkartılmış, diğer iki türden ise birer örnek bulunmaktadır. 1997 kazısında Ayanis Kalesi’nde ortaya çıkarılan tapınakla birlikte bu sayı 9 olmuştur.

Anzavurtepe, Körzüt ve Yukarı Anzaf Kaleleri kule tipli Urartu tapınaklarına örnektir. Bu tapınaklar Kral Menua dönemine aittir. II. Sarduri tarafından yaptırılan Çavuştepe Kalesi’nde, Tanrı Haldi ve Tanrı İrmuşini’ye ait olmak üzere iki tapınak bulunmaktadır. Yine Kral Sarduri tarafından yaptırılan Kayalidere Tapınağı’nın yazıtı bulunmamaktadır.

II. Arğişti d6neminde yapılan ve Erzincan yakınlarında bulunan Altıntepe Tapınağı, avlusunun etrafında bulunan s6tunlu galerisi ile farklıdır. Toprakkale ve Ayanis Tapınakları II. Rusa d6neminde yani M. 6. 7. y6zyılın ikinci 6eyreğinde inşa edilmiştir. Standart plana ve kule tipli bir yapıya sahip olan Urartu tapınakları, kare bir plana ve cellaya sahiptir. Urartu tapınaklarının 6nlerinde genellikle dini merasimlerin yapıldığı bir avlu bulunmaktadır.

Standart bir plana ve kule tipli yapıya sahip olan Urartu tapınakları, kare bir plana ve kare cellaya sahiptir. Dini t6renlerin ger6ekleştirildiği, 6atısı payeler ile taşınan, revaklı avluya sahip tapınaklar, Urartu tapınak anlayışının en 6ok kullanım g6rmüş bi6imidir (Sevin, 2003:215). Tapınakların boyutları 13.80 ile 10.00 metre, cellanın boyutları ise 5.30 ile 4.50 metre arasında değişmektedir (6ilingiroğlu, 1997:67). Devletin resmi dinini temsil eden bu tapınaklar, k6şeleri rizalitli, kalın duvarlara sahip kule tipli yapılardır (Nauman, 1968). Kare cellaya 6ç kademeli bir kapı ve dar bir koridor ile girilir. Koridorun cella ile birleştiği noktada ahşap bir kapı olduğu bilinir.

Urartu tapınaklarının 6nlerinde genellikle a6ık bir avlu bulunur. Bu avlu dini merasimlerin ger6ekleştiği yer olarak bilinir. Altıntepe Tapınağı'nda olduğu gibi, tapınak avlularının etrafı s6tunlu bir galeri ile 6evrilmiştir. Tapınak kapısının karşısında yer alan platform, dini merasimlerin y6nlendirilmesi i6in kullanılmıştır. Bu yapının 6rneklerini ise 6avuştepe Aşağı Tapınak (İrmuşini Tapınağı) ve Altıntepe Tapınağında g6rmekteyiz (6ilingiroğlu, 1997:67). Tapınakların 6n6nde bulunan, değişik planlarla yapılmış avlularda kurban sunakları yer alır. Tapınmanın en 6nemli kısmının ger6ekleştiği bu alanlar, 6avuştepe ve Toprakkale'de yapılan kazılarda ortaya 6ıkmıştır (Burney, 1966:71).

Ancak bir6ok Urartu Tapınağı'nın avlusunda kurban sunağı bulunamamıştır. Yapılan kazılar kurban sunaklarının taşınabilir olduğunu g6stermiştir. Dini t6renlerde kesilen hayvanlar tanrılar i6in kesilmiştir. Sunaklarda kesilen bu hayvanların kutsal sayılan kanları, surların i6erisindeki kanallara y6nlendirilmiştir. Daha sonra bir kap i6erisinde toplandığı bilinen kurban kanlarının, t6renin diğer b6l6m6nde libasyon i6in kullanıldığı tahmin edilmektedir (6ilingiroğlu, 1993:6).

Urartu mimarisinde gelenekselleşmiş olan kerpi6 duvarların zeminden iki ya da 6ç sıra duvar ile y6kseltilerek yapıldığı g6r6l6r. Mimaride g6r6len kaliteli taş iç6iliğinin tapınaklara da yansıdığını g6rmekteyiz.

Ayanis, Altıntepe, Anzavurtepe ve Toprakkale Tapınakları'nda sella içinde duvar resimleri ortaya çıkmıştır. Ancak bu resimlerin kerpiç sıva üzerine yapılmış olması kalıcılığını güç kılmıştır. Tapınağın giriş kısmı andezit taşından oluşmaktadır. Bu kısımlarda oyma tekniği ile yapılmış motifler mevcuttur. Motiflerde uyumu sağlamak amacıyla parçaları stabilize eden erimiş kurşun dökebilmek için arkaya kanallar yapmışlardır. Ancak bu biçimdeki yapı sadece Ayanis Tapınağı'nda görülmüştür. Yine Ayanis Tapınağı'nda tanrı, sphenks, grifon, swastika, rozet ve bazı bitki figürlerinin olduğu görülmüştür (Altan Çilingiroğlu, 2001:41).

Urartu tapınaklarının planlarına bakıldığında oldukça ölçülü bir yapının olduğu görülmektedir. Rizalit çıkıntılarının birbirine denk gelecek şekilde yapılması, taşların eğri kısımlarının düzgünleştirilmesi, taş işçiliğine önem verdiklerini göstermektedir. Urartu tapınaklarının bir diğer özelliği ise girişlerinin farklı yönlere bakmasıdır (Payne, 2006:73).

Urartular tarafından yapılan ilk kule tipli tapınağın gelişmiş şekli Patnos Anzavurtepe'de yapıldığını görmekteyiz. Bu tapınağın mimari gelişimini M. Ö. 9. yüzyılın sonuna gelmeden tamamlanmış olduğunu göstermektedir. Ancak böyle bir yapının ortaya çıkması için uzun bir süreye ihtiyaç vardır. Bu durum, tapınakların kökeni konusunda farklı fikirlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Urartu tapınak mimarisinde karşımıza çıkan ikinci tapınak türü, Arin-Berd'deki dikdörtgen planlı tapınaktır. Diğer Urartu tapınaklarından farklı olarak, tapınağın planı kare değil dikdörtgendir. Köşelerinde risalitler bulunmayan bu tapınağın cellası ise diğer tapınaklardan farklı olarak dikdörtgendir. Bu tapınakta ele geçirilen yazıttan anlaşıldığı üzere, I. Arğişti tarafından yapılarak Tanrı Ivarşa'ya adanmıştır.

Urartu mimarisinde üçüncü örnek ise I. Arğişti zamanında Arin-Berd kentinde inşa edilmiştir. Tapınak planı, önde altışardan iki sıra sütuna sahip bir portiko ve ölçüleri 40x8 metreden oluşan ince uzun bir mekân şeklindedir. Buna bağlı olarak biri cella olan iki oda şeklinde oluşturulan yapının üzerinde taş ile kaplanmış bir platform bulunmaktadır. Yapının açık avlusunun bulunması, kule tipli Urartu tapınaklarıyla benzerliğini göstermektedir (Çilingiroğlu, 1997:72).

Standart planlı Urartu tapınaklarının Doğu Anadolu'ya nerden geldiği bilinmemekle birlikte, tapınakların tarihlenmesi ve özelliklerini buluntular üzerindeki yazıtlardan anlamaktayız (Çilingiroğlu, 1997:73).

2.1.1. Altın-tepe Tapınağı

II. Arğışti döneminde yapıldığı bilinen Altın-tepe Tapınağı, bugün Erzincan ilinin 20 km doğusunda yer almaktadır. Urartu yapıları içerisinde, Altın-tepe'de bulunan kalıntıların tapınak mimarisine önemli katkılar sağladığı görülür.

27.20x30 metre ölçülere sahip, revaklarla çevrili dikdörtgen bir avlunun içerisinde bulunan yapı, kare planlıdır. Tapınağın dıştan ölçüleri, her kenarı 13,8 metre, duvar kalınlığı ise 4.35 metredir. Kare planlı yapının köşeleri ise 50 cm çıkıntılı bir yapıya sahiptir. Yine tapınağın kalın duvarlarının kaliteli işçilik ile üç taş sonrasının kerpiçle yükseltildiği görülür (Karaosmanoğlu, 2015:38).

Altın-tepe Urartu tapınağının avlusu içerisinde, andezit taşından oyulmuş, çapı 70 cm ve yüksekliği 20 cm olan 20 adet kaide bulunmaktadır. Bu kaidelerin sadece 3'ü günümüze ulaşmamıştır. Bu kaideler tapınağın çevresinde bulunan revaklı bölümü taşıyan ahşap sütunları desteklemektedir. Revaklı bölümün girişi güneydoğu duvarında yer almaktadır. Bu duvarın kalınlığı 1,65 metre olup, 5 rizalitle desteklendiği bilinmektedir. Diğer taraflarda bulunan duvarların kalınlığı ise 2 metredir. Böylece Urartu tapınaklarında bulunan avluların farklı düzenlerde yapıldığı gözlemlenmiştir.

Tapınak avlularının inşasının iki adımda yapıldığı düşünülmektedir. Tapınağın güneydoğusunda bulunan apadananın, kuzeybatı duvarı, tapınak avlusunun güneydoğu duvarı üzerine kısmen oturmuştur. Böylece avlunun birinci evredeki güneybatı duvarı yıkılıp, genişlemeden dolayı tapınağa yaklaşan apadananın kuzeybatı duvarının, yıkılan duvarın yerini alarak, revakın bu duvara göre yapıldığı düşünülmektedir. İkinci evrede girişin avlunun doğusuna alındığı görülmüştür.

Tapınağın girişi üç çerçeveli olup, bu girişin devamında kenarları 5,20 metre olan kare planlı bir sella bulunmaktadır. Sellanın girişinde bulunan üç basamaklı merdiven, 1.15 metre genişlikte ve 2.20 metre uzunlukta bir koridor ile sağlanmaktadır. Giriş kısmında bulunan monolit eşik taşının sellaya bakan kısmında, kapı milinin oturduğu yuva tablasının sabitlenmesi için 25 cm genişlikte

ve 10 cm derinlikte oyuklar olduğu saptanmıştır. Böylece tapınağın tek kapılı olduğu anlaşılmıştır (Toprak, 2009).

Kuzey fasat duvarı önünde bulunan taş kaide, tapınak cellasının arka duvarına dayalı durumda, 1.97x1.43 metre ölçülerinde bir tanrı heykelini taşıdığı düşünülmektedir. Haldi olduğu bilinen bu heykelin, kaide ile giriş kapısı arasındaki mesafe 7.20 metredir. Andezit taşından yapılmış olup çapı 0,70 metre yüksekliği ise 0.20 metredir. Cella içinde heykel kaidesinin yanında, demir ok ve mızrak uçları, asa ve topuz başları gibi adak eşyalarına rastlanmıştır. Yine cellanın iç kısımlarında, üç sıra taştan sonra kerpiç olan duvar cephesinin siyah, beyaz, mavi ve kırmızı renklerle boyanmış olduğu belirtilir (Özgüç, 1966:53-54).

Yapılan kazılarda tapınak duvarlarının dört köşesine yerleştirilmiş plakalara rastlanmıştır. Tapınak yapısını kare planda tutmak için yerleştirilen bu plakaların çapı 8 cm, kalınlığı ise 0,8 cm olduğu bilinmektedir. 13.80x13.80 metre olan tapınağın, bu madalyonların merkezlerinden birbirlerine uzaklıkları da 13.25x13.25 metredir. Bu plakaların benzerlerine, Toprakkale tapınağında kare biçimine, Anzavurtepe tapınağında ve I. Argiştî tarafından inşa ettirilen Van kalesi saray yapısında, tunç madalyon şeklinde görmekteyiz. Altın-tepe kazılarında görülen işçilik, Urartu mimarisindeki ustalığı gözler önüne sermektedir (Toprak, 2009:28).

2.1.2. Çavuştepe Haldi-İrmuşini Tapınakları

Çavuştepe kalesi, Gürpınar Ovası'nı² ikiye ayıran Bol Dağı'nın batı uzantısı üzerine kurulmuştur. Kral II. Sarduri (764-735) tarafından kurulan kent, "Sardurihinili-Çavuştepe" kalesi olarak anılmıştır. Diğer Urartu tapınaklarından farklı olarak, yukarı kale ve aşağı kale olmak üzere iki tapınağa sahiptir. Yukarı kale de Haldi Tapınağı, aşağı kalede ise Meher Kapı yazıtında tanrılar sıralamasında 19. sırada yer alan Tanrı İrmuşini'nin tapınağı yer alır. Diğer Urartu eserlerinde olduğu gibi mimarinin coğrafya ile uyumu şaşırtıcıdır (Tarhan, 2007).

Çavuştepe Kalesi, biri 90 metre diğeri ise 110 metre yüksekliğinde iki tepe üzerine kurulmuştur. İki tepeden batı tarafındakine Aşağı Kale, daha yüksekte bulunan doğu tarafındakine ise Yukarı kale adı verilmiştir (Erzen, 1977:1). Urartu

---

² Gürpınar (Havasar) Ovası: Van Gölü kapalı havzasında yer alan Gürpınar Ovasına Micinger Ovası da denilmektedir. Denizden yüksekliği 1760 metre, uzunluğu 40 km, genişliği ise 2 ile 5 km arasında değişmekte olan ova, 190 km karelik bir alan kaplamaktadır. Detaylı bilgi için bkz. (Tarhan & Sevin, 1976b, s. 286).

dini yapısındaki hiyerarşiden dolayı Haldi Tapınağı, İrmuşini Tapınağı'ndan 30 metre daha yüksektir. Tanrı İrmuşini Tapınağı, aşağı kalenin orta bölümünde yer alır ve Haldi Tapınağı'nın küçük boyutta kopyası gibidir (Tarhan, 2007).

Urartu tapınak cellası Yukarı Kale'nin orta kısmında yer almaktadır. Dıştan 12.50x12.50 metre, içten ise 4.50x4.50 metre ölçülere sahip yapının duvar kalınlıkları 3.50 metredir. İç boyutları, Aşağı Kale'deki İrmuşini Tapınağı'na benzeyen cellanın 0,50 metrelik, kuleye benzer çıkıntılar bulunmaktadır. Dış boyutları ise Aşağı Kale Tapınağı'ndan 2,50 metre daha büyüktür. İç ve dış duvarları özenli işçilikle, kireç taşı bloklardan yapılmış olan her iki tapınağın cepheleri doğuya dönüktür. Güneye meyilli bir alana kurulmuş yapının iç yüzünde 0,50 metre yüksekliğinde olan iki blok, cellanın taş temel kısmını oluşturur. Cellanın iç yüzünde 0,50 metre yüksekliğinde iki blok, bloğun üzerinde ise ince kumtaşı bloklardan meydana gelen taş hatıllar yer alır. Cellanın zemini Aşağı Kale'nin zemininden farklıdır. Zemin, toprak üzerine yerleştirilmiş 60x35x16 cm boyutlarda tortul kalker bloklarla kaplanmıştır. Bu zemin kaplama tekniğinin tapınak cellaları arasında kullanılmış olmasına ilk kez Yukarı Kale Tapınağı'nda rastlanmıştır. Ayrıca kazılarda bulunan bazalt parçaları, yapının cephe mimarisinde yüksek bazalt taş işçiliğinin yapıldığını göstermiştir (Erzen, 1977:1-10).

Tapınak arka avlusunun zemini, mıcırdan oluşmaktadır. Zeminin üzeri, yassı büyük sal taşlarıyla kaplanmıştır. Ancak bu döşemede, bazı yapılarda olduğu gibi Orta Çağ tahribatına maruz kalmıştır. Orta Çağ yerleşmeleri sırasında oluşan kerpiç duvar yıkıntıları kazı çalışmalarını zorlaştırmış olsa da Urartu yapıları hakkında önemli bilgiler vermiştir. Örneğin; moloz tabakası içerisinde mavi renkli fresko parçalarına rastlanması, Urartu cellasının duvarlarının freskolarla kaplı olduğunu göstermiştir. Bunun yanında Orta Çağ kalıntılarından bol miktarda sırlı-sırsız keramik ele geçirilmiştir (Erzen, 1977:3-4).

Aşağı Kale'deki tapınak alanındaki kare planlı cella, 10x10 metre olup, sütunlu koridorlarla çevrelenmiş tören avlusuna sahiptir. 550 m² genişlikte payeli ve sedirli bir salon ve depolardan oluşur. Biri ön avluda, diğeri ise cellanın kuzeyinde olmak üzere iki kurban sunağı bulunmaktadır. Tapınağın doğusunda ise depo binaları ve şarap mahzenleri bulunmaktadır (Sevin, 2012:120). Ayrıca burada tapınak avlusuna açılan küçük bir mekânın varlığı tespit edilmiştir. Bu mekânın dini bir tören ile alakalı olduğu düşünülmektedir. Yanında bulunan "yuvarlar taş

sunak” ve “adak kürsüsü” göz önüne alınacak olursa, kurban edilecek hayvanın merasimden önce burada tutulduğu kabul edilebilir. Bu mekânın giriş zemini üzerinde bronz bir kalkan parçası bulunmuştur. Üzerinde aslan ve boğa tasvirleri bulunan bu parça Urartu metal işçiliğinde 1. sınıf bir eserdir. Tapınağın fasadına koyulan, tanrıya adanmış olan merasim kalkanlarından birinin parçası olduğu düşünülmektedir (Erzen, 1971:335-336). Bu alana yapılan önemli bir yapı da Uç Kale'dir. Aşağı Kale'nin doğu ucuna yaptırılmış olan Uç Kale'nin mimarisinde, diğer yapılarda olduğu gibi özenli bir işçilik gösterilmiştir. 39.52 x23.92 metre boyutunda olan Uç Kale'nin taş duvarlarının yüksekliği 4.00-4.50 metreye ulaşır (Tarhan, 2007:118). Bu alanı kaplayan kerpiç yığıntısı arasında bazı yerlerde yangın izlerine rastlanmıştır. Yine bu alanda kalas parçalarına, kırmızı-mavi boyalı fresko kalıntılara ve hayvanlara ait kemiklere rastlanmıştır. Ayrıca küçük buluntu olarak ise bronz bir fibula, demirden bir hançer, söğüt yaprağı biçimde mızrak uçları, çiviler ve keramik parçalarına rastlanmıştır (Erzen, 1971:335). Yapının kuzey yüzünde “T” biçimli bazalt kör pencereler³ bulunur. İç duvarlarında ise renkli resimler bulunmaktadır. Urartu mimarisinde benzerine rastlanmayan bu yapının, II. Sarduri'nin hükümdarlığını sürdürdüğü yıllarda (M. Ö. 754-M.Ö. 743) tamamlandığı düşünülmektedir (Sevin, 2012:121).

2.1.3. Toprakkale Haldi Tapınağı

Toprakkale, Van Kalesine 7 km'lik uzaklıkta 1.850 rakımlı kayalık bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Urartu Kralı II. Rusa tarafından M. Ö. 685-645 yılları arasında kurulan kent, kurucusunun adını alarak, aynı zamanda Rusahinili adı ile anılmaktadır (Belli, 2000:223). Kuzey-güney yönde uzunluğu 400 metre, genişliği ise 60-70 metre olan Toprakkale, bir boyunla gerisinde bulunan Zimzim Dağı blokuna bağlanmıştır. Toprakkale bulunduğu konum itibari ile savunma olanakları açısından üstün niteliklere sahiptir. Van Ovası'na güney, kuzey ve batı yönlerinden giren anayolları kontrol edebilecek konumda yer almaktadır (Erzen, 1977:18).

---

³ M. Taner Tarhan tarafından, gizemli kör pencereler olarak anılan yapılar, 1,45 m.x0.60m.x0.25m. boyutlarında, kalın bacaklı bir (T) harfini andıran, içe doğru üç kademeli, özenle işlenmiş mimari elemanlardır. Ahşap konstrüksiyonlu gerçek pencerelerin formunu aksettirirler. Kazılarda meydana çıkarılan “kör pencere” yapılarından bir tanesi Van Müzesi'nde teşhir edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. (Tarhan M. T., 2007, s. 121).

1961 yılında Prof. Dr. Afif Erzen'in başkanlığında yapılan Toprakkale kazılarında, Haldi Tapınağı'nın ölçüleri tespit edilmiştir. Yapının temel taşlarının altında ve ana kaya üzerinde dört köşeyi gösteren 20x20 cm ölçülerinde oyuklar bulunmuştur. Bu oyuklardan ikisinin içinde birer bronz levha bulunmuştur. Bulunan levhaların birinin üzerinde gümüş, diğerinin üzerinde ise bir gümüş bir altın olmak üzere üç tane levhacık bulunmuştur. Oyuklarına göre tapınağın yapısının 13.80x13.80 metre ölçüsünde, kare bir yapıya sahip olduğu anlaşılmıştır. Tapınağın doğu tarafında yapılan çalışmalarda merkeze 4 metre uzaklıkta büyük bir tunç kalkan bulunmuştur. Üzerinde aslan ve boğa figürleri bulunan firizler, kenarında ise Urartu Kralı III. Rusa'nın kitabesi⁴ olan parçalara rastlanmıştır (Erzen, 1961:33). Diğer Urartu tapınaklarının bir benzeri olan Toprakkale Tapınağı'nın duvarları kerpiçten olup, kerpiçin üzerinde ise geometrik ve bitki motiflerinin olduğu görülür. Tapınağın tabanı ise taban mozaikleri ile döşenmiştir (Belli, 2000:226-227).

2.1.4. Ayanis Tapınağı

Ayanis Kalesi, Van'ın 38 km kuzeyinde yer almaktadır. Argiştı oğlu II. Rusa (M. Ö. 685-M. Ö 653) tarafından inşa ettirilen kale, eski adıyla Ayanis yeni adıyla Ağartı olan köyün 500 metre kuzeyinde bir tepe üzerinde yer alır. Gölden 250 metre içeride yer alan kent, barındırdığı zengin buluntuları ile tarihsel olayları aydınlatmamıza yardımcı olmuştur. Bununla birlikte kendine özgü tapınak süsleme sanatı ve en uzun tapınak yazıtına sahip olması bakımından diğer Urartu tapınaklarından ayrılmaktadır (Çilingiroğlu, 2007:77).

Kale içinde bulunan tapınak, kalenin en yüksek noktasında (1866m) bulunmaktadır. Tapınak alanı 30x30 boyutlarındadır. Yine tapınak, 12.75x12.75 metre ölçülerinde kare planlı bir yapıdadır. Tapınağa kuzeydoğu köşede bulunan su mermerinden yapılmış taşlı bir kapıdan girilir. Kapının iki tarafında bulunan tunç diskler, tapınağın II. Rusa tarafından yaptırılıp Haldi'ye sunulduğu bilinmektedir. Çekirdek tapınağın doğu kısmı hariç, diğer tarafları 2.0x2.0 metre ölçülere sahip 10 tane paye ile çevrildiği görülür. Bu payeler, üç taş sıra temel üzerine kerpiç olarak

---

⁴ Ankara Arkeoloji Müzesi'nde muhafaza edilen bu eser, Baş Tanrı Haldi'nin mabedinde elde edilen ve Türkiye müzelerinde bir eşi bulunmayan bir eser olması açısından büyük önem taşır. Detaylı bilgi için bkz. (Afif Erzen, 1961, s. 33).

inşa edilmiş ve çatıyı taşımaktadır. Tapınağın karşısında yuvarlak bir yapı bulunmaktadır. Bu yapının, dini törenlerde kral ve rahipler tarafından kullanıldığı tahmin edilmektedir. Tapınağın köşelerinde rizalitler, kuzey ve güney duvarlarında ise payeler bulunmaktadır. Üç kademeli girişe sahip olan tapınak, su mermeri ve ahşap ve kerpiç malzemelerle yapılmış kare bir podyuma sahiptir. Podyum cellanın doğu duvarına yapışıktır. Podyumun üzerinde bulunan su mermerinin üzerinde plaka oyma tekniği ile yapılan kanatlı aslan motifleri ile karşılaşmıştır. Yine podyumun kenarlarının da hayvan motifleri ve altın süslemelerle bezendiği görülür (Çilingiroğlu, 2012:4-5).

Ayanis Tapınağı'nın tabanı altında depo alanları bulunmaktadır. Tapınak zemininden ortalama 5 metre aşağıda bulunan kare planlı odalar, adak silahlarının depolandığı yer olarak bilinir. Urartular, yapılarını taban seviyesinden aşağıda yaparak, duvarları ana kaya üzerine oturtmayı amaçlamışlardır. Coğrafyadaki deprem riski göz önüne alındığında, böyle bir uygulamanın işe yarar olduğu görülmüştür (Batmaz, 2015:183-184). Ayanis Tapınağı, kare planlı bir yapıya sahiptir. Bunun yanında ön yüzünde 16 metreyi ve 88 satırı bulan en uzun yazıtta sahip olmasıyla önemli bir yere sahiptir. Haldi'ye adanan Ayanis Tapınağı, Anzavurtepe, Körzüt, Yukarı Anzaf, Çavuştepe, Yukarı ve Aşağı Kale, Kayalıdere, Altıntepe ve Toprakkale Tapınakları gibi kule tipli bir yapıya sahiptir. Urartu tapınaklarına genellikle "kule tipli tapınak" tanımlaması yapılmış, ayrıca bu tapınakların yüksekliğinin 18,20 metre olduğu tahmin edilmektedir (Çilingiroğlu, Derin, 1999:399).

2.1.5. Yukarı Anzaf Tapınağı

Yukarı Anzaf Kalesi, Van Kenti'nin 11 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kral Menua (M. Ö. 810-786) tarafından kurulmuştur. 60.000 km'lik bir alan üzerine kurulmuş olan kale, Aşağı Anzaf Kalesi'nden on kat daha büyük bir alana sahiptir. Kayalık bir tepe üzerinde yer alan kale, deniz seviyesinden 1995 metre yüksektedir (Belli, 2004).

Aşağı Anzaf Kalesi'nin 900 metre güneyinde yer alan kale, Urartu Krallığı'nın en önemli kült merkezlerinden birini oluşturmaktadır. Haldi adına yaptırılan en eski kare planlı tapınak, Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunmaktadır. Kalenin doğusu ve kuzeybatısındaki kayalıkların üzerinde anıtsal kaya işaretleri

bulunmuştur. Oyularak yapılan bu 22 işaret, kalenin kutsallığını ve önemli bir dinsel merkez olduğunu kanıtlar niteliktedir (Belli, 2000:203-204). Yukarı Anzaf Kalesi'nde tapınak ve tapınak avlusu kalenin ortasında değil, güney surlarına yakın bir konumda olduğu görülmüştür. Bulduğu yer itibariyle bu konumdaki tapınak türlerini, yine Kral Menua döneminde inşa edilen diğer yapılarda da görmekteyiz. Ancak M. Ö. 8. Yüzyılın ortalarından itibaren kurulan tapınaklarda ise kalelerin merkezde yer aldığı görülmektedir. Taştan inşa edilen tek odalı cellanın üzerinde bulunan kerpiç duvarların yıkılmasıyla, tapınak yüksek bir tepe görünümü almıştır.

Diğer Urartu tapınaklarında olduğu gibi köşeleri rızalıtli olan tapınağın duvar kalınlığı 2.5 metredir. Tapınağın kuzey kapısı Süphan Dağı'na (4050) bakmaktadır. Tapınağın dıştan büyüklüğü 13.40 metredir. Tapınağın tabanı ana kayanın düzeltilmesiyle yapılmıştır. Tapınağın tabanının altında bulunan demir murç, Urartu murçlarının en eski örneğini oluşturur. Tapınağın kuzeybatı köşe duvarında inşa kitabesinin iki kırık parçası bulunmuştur (Belli, 1992:448-449). Haldi Tapınağı'nın batısında bulunan avlu ve avluya açılan odalarla bir yapı bütünlüğü oluşturulmuştur. Tapınağın batısında bulunan avluya 9.5 metre uzunluğunda bir koridordan geçilmektedir. Tapınak alanına girişi sağlayan kapı, koridorun kuzey ve güney duvarlarına karşılıklı örülen birer kapı kanadı duvarıyla oluşturulmuştur. Bu kapı kanadının uzunluğu ve genişliği 2 metre, yüksekliği ise 1.70 metredir (Belli, 2000:207).

2.1.6. Anzavurtepe Tapınağı

Anzavurtepe, Ağrı'nın Patnos ilçesinin 2 km kuzey batısında yer almaktadır. Tepe ovadan 300 metre yüksektedir (Balkan, 1960:133). Kral Menua döneminde yani M. Ö. 9. yüzyılın sonlarında inşa ettirilen Anzavurtepe Tapınağı, kule tipli bir yapıya sahiptir (Çilingiroğlu, 1997:67). Tapınak odasının zemini üçgen veya dörtgen taşlarla döşenmiştir. Cellanın içindeki duvarların alt kısmında bulunan iki sıra taş giriş yerine kadar devam etmektedir. Odanın giriş yerinin genişliği 1,75 metre olup, koridor halinde dışarı doğru 1,70 metre uzamaktadır. İki taraftan 27 cm'lik birer girinti ile daraldığı görülmüştür (Balkan, 1960:133-158). Haldi tapınağının dört köşesinde 20x20 cm ölçüsünde ana kayaya oyulmuş 3-4 cm derinlikte birer çukura rastlanmıştır. Bu çukurların ikisinin içinde tunç levha bulunmuştur. Bu plakaların temel levhaları binanın köşelerini gösterir. Kare planlı

olan bu levhaların birbirine olan uzaklıkları 13,30x13.50 olduğu bilinmektedir. Ancak Barnett'in verdiği bilgiye bakıldığında ölçülerin 21mx13.50 metre olduğu görülür (Boysal, 1961:201).

Anzavurtepe Tapınağı, plan bakımından diğer Urartu tapınaklarından Van yakınlarında bulunan Toprakkale ve Erzincan yakınlarında bulunan Altın-tepe Tapınakları'nın tam benzeri olduğu bilinir (Çilingiroğlu, 1997:67).

2.1.7. Körzüt Tapınağı

Körzüt Kalesi, Van'ın Muradiye ilçesinin 8 km güneyinde yer almaktadır. Kale, 1.759 metre rakımlı bir kaya kütlesi üzerine kurulmuştur. Urartu dilinde "Arab-ı Zengi/Zengibar Kalesi" isimleriyle anılan kale Urartu Krallığı'nın bölgedeki en önemli noktalarından birini oluşturmaktadır. Kalenin bulunduğu alanın ölçüleri doğu-batı yönünde 250 metre, kuzey-güney doğrultusunda ise 100 metreyi geçmektedir. Urartu'nun bu bölgedeki konumu askerî açıdan kilit noktalardan birini oluşturmaktadır (Tarhan, Sevin:277).

Tapınak odasının girişi, kuzey-güney yönlerinde, iki kısa duvardan oluşmaktadır. Üç sıra boyunca taş duvarla örülmüş olan duvarlar, ön avluya doğru ilerleyen duvarlarla birleşmektedir. Bu duvarların uzunluğu 2.5 metre, yüksekliği ise 1.30 metredir. Burada yapılan kazı çalışmalarında, tapınak girişine ait taş bloklar bulunmuştur. Tapınağın girişinin taban kısmını oluşturan taşın ölçüleri 1.30x1.57 metredir. Yine tapınağın girişindeki koridorun ölçüleri ise 1.30x2 metredir (Uslu, 2021:126). Tapınağın köşe rizalitlerinden birinin genişliğinin 2.03 metre olduğu tespit edilmiştir. Tapınağın dış yüzeyinin pürüzsüz bir yapıya sahip olması, diğer urartu mimarilerinde olduğu gibi klasik Urartu işçiliğini işret etmektedir (Tarhan, Sevin:283)

Tapınak odasında yapılan kazılarda Orta Çağ yerleşmelerine ait seramik parçalarına rastlanmıştır. Kare bir plana sahip olduğu görülen kutsal odanın ölçülerinin 8x7 metre olduğu tespit edilmiştir. Tahribata uğrayan kutsal oda duvarlarının 1.35 metrelik kısmı sağlam kalmıştır. Tapınak odasının duvarlarının çamur harç kullanılarak yapıldığı gözlemlenmiştir. Tapınak odasının batı duvarının 3,80 metre kalınlıkta olduğu tespit edilmiştir. Yine tapınağın ön avlusunda taş, toprak ve kerpiç parçaları bulunmuştur. Blokların arasındaki derz boşluklarının açıklığı, yapının Urartu mimarisinin erken dönem (M. Ö. 9-8) yapılarından biri

olduğunu göstermektedir. Özellikle mimaride sıklıkla rastladığımız kerpiç parçalarının içerisinde, mısır mavisi⁵ rengine boyanmış fresko parçaları karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında tapınak cephesinin yazıtsız olması tapınağı diğer Urartu kule tipli yapılardan ayırmaktadır. Ayrıca tapınak mimarisi hakkında kısıtlı bilgiye sahip olduğumuz Körzüt Tapınağı'nın ön avlu planı, susi tipi kare plana sahip olması Urartu tapınak mimarisinin ilk örnekleri hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir (Uslu, 2021:128).

2.1.8. Kayalıdere Tapınağı

Kayalıdere Kalesi, Muş iline bağlı Varto ilçesinin doğusunda 15 km uzaklıkta yer almaktadır. Kale, Kayalıdere Köyü'nün 3 km batısında bulunan kayalık bir tepe üzerine konumlanmıştır. Yapılan kazılar sonucunda bölge, Aşağı ve Yukarı sitadel ve Aşağı yerleşim yeri olmak üzere üç bölge şeklinde tanımlanmıştır.

Kalenin tapınak kısmı yukarı sitadel olarak tanımlanan bölgede yer almaktadır. Yukarı sitadelde saray, tapınak ve depo mekanları mevcutken, aşağı alanda bu mimari düzen ile karşılaşılması. Dolayısıyla kazılar daha çok yukarı sitadelde gerçekleşmiştir. Kale içinde bulunan kule tipli tapınak yapısı, kalenin dini alanı hakkında bilgiler vermektedir. Yapılan kazılarda stadelli alanın varlığı, kalenin diğerlerinden farklı bir tapınma alanına sahip olduğunu göstermektedir. Tapınağın güney kısmında bulunan kaya mezarına yakın bir alanda, kayaya oyulmuş bir mekan tespit edilmiştir. 5.35x3.50 metre ölçülerinde olan alanın yüksekliği 3.80 metredir. Dikdörtgen bir plana sahip olan bu alanda yapılan kazılarda çok sayıda düzgün işçilikli taş parçaları bulunmuştur. Zeminden 2 metre derinlikte in-situ halinde iki tane stel kaidesi ortaya çıkarılmıştır. Bu kaidelerden birinin sağlam, diğerinin ise tahrip edildiği görülmüştür (Erdoğan, 2020:29-30).

---

⁵ “İlk sentetik pigment olan Mısır mavisi kimyasal olarak “kalsiyum bakır silikat” olarak bilinmektedir. Bu maddeyi oluşturmak için kuvars (silika), kalsiyum karbonat (calcite), bakır ve alkali gerekmektedir. Belli oranlarda kullanılan bu maddeler, ilave edilen alkali miktarına göre 800-900 °C dereceye kadar uzun bir süre ısıtılmaktadır. Elde edilen pigment yuvarlak veya dikdörtgen kalıplar haline sokularak kullanıma hazır hale getirilmektedir. İlk sentetik pigment olan Mısır mavisi kimyasal olarak “kalsiyum bakır silikat” olarak bilinmektedir. Bu maddeyi oluşturmak için kuvars (silika), kalsiyum karbonat (calcite), bakır ve alkali gerekmektedir. Belli oranlarda kullanılan bu maddeler, ilave edilen alkali miktarına göre 800-900 °C dereceye kadar uzun bir süre ısıtılmaktadır. Elde edilen pigment yuvarlak veya dikdörtgen kalıplar haline sokularak kullanıma hazır hale getirilmektedir... Günümüzde var olan sınırlı veriler ile mısır mavisi pigmentinden oluşan kalıpların Urartu'ya bir başka ülkeden ithal edilmiş olması fikri ilk akla gelen öneridir.” Detaylı bilgi için bkz. (Çilingiroğlu, 2014:137-145).

2.2. AÇIK HAVA KUTSAL ALANLARI

Urartu uygarlığında yapılan kazılarda dini törenlerin gerçekleştirildiği birçok tapınak bulunmuştur. Urartu dini mimarisi hakkında önemli bilgiler veren anıtsal nişler ve dikilitaşların, Urartu dininde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Urartular, inanışları gereği stellere tapmaya önem vermiş ve bu ibadetlerini açık hava kutsal alanlarında gerçekleştirmişlerdir (Sevin, 2003:215). Ancak yapılan ibadetler konusundaki bilgilerimiz kısıtlıdır. Kazılarda ele geçen adak levhası, kemer, mühür gibi buluntuların üzerindeki resimlerden ne tür bir tören gerçekleştirildiği anlaşılmamaktadır. Urartu tapınım alanları genel olarak, tapınaklar, açık hava kutsal alanları ve mezarlıklar olarak sınıflandırılabilir. Açık hava kutsal alanı, uygarlığın önemli dini törenlerinin gerçekleştirildiği yerlerdir. Genel olarak diğer Urartu tapınım alanlarında gerçekleştirilen, kurban sunma gibi ibadetlerin bu alanda da gerçekleştirildiği tahmin edilmektedir. Ancak kazılar sonucunda elde edilen veriler açık hava kutsal alanlarında daha çok libasyon törenlerinin gerçekleştirildiğini söylemektedir (Çilingiroğlu, 1998:233).

2.2.1. Meherkapı Kutsal Alanı

Urartu Krallığı'nın devlet dini ile ilgili en önemli bilgiyi veren yazıt Meher Kapı yazıtıdır. Açık hava tapınım alanı olarak bilinen anıtlardan en eskisi, Meher Kapı anıtıdır. Zimzim Dağı'nın güneybatısında yer alan Urartu başkenti Tuşpa'nın 7 km kuzeydoğusunda yer alan yazıt, krallığın din ve devlet ilişkisinden bahsetmektedir. Meher Kapı yazıtı, M. Ö. 9. yüzyılın sonlarına doğru yani Kral İşpuini ve Menua döneminde yapılmıştır (Ünsal, 2013:190). Ayrıca halk tarafından "kör kapı", "hazine kapısı" ve "yalancı kapı" isimleriyle de bilinir (Çilingiroğlu, 1997:153).

Meher Kapı anıtı, Akköprü Köyü ile Toprakkale'nin arasında yer alır. Kireçtaşından oluşan ve kayalıklar içine oyulmuş olan anıtın yüksekliği, 5.32 metre, genişliği 1,30 metre, derinliği ise 1.30 metredir. Üç katlı çerçeveye sahip olan nişin, iç nişinin boyutu 74x1.96 metredir. Nişin sağ alt yanında kayalara oyulmuş, 20x4 metrelik teras bulunmaktadır. Bu bölümün cephe duvarına ise 3 metre yüksekliğinde ve 5,40 metre genişliğinde dikdörtgen planlı başka bir niş yapılmıştır. Yine cephe duvarının kenarında oturma bankının izlerine rastlanmıştır.

Bunun yanında üstte bulunan terasa çıkan basamakların yapıldığı da tespit edilmiştir. Urartu panteonunda bahsedilen bilgilerden yola çıkarak bu alanın kurban geçitlerinin son durağı olduğu tahmin edilmektedir (Salvini, 2006:155-156). Yazıtta toplam 79 tanrı ve tanrıçanın adı geçmektedir. Bunun dışında yazıtta, tanrı Haldi'nin özelliklerinden ve tanrılara sunulan kurbanın adı ve ve sayısından bahsedilmiştir. Adı ve sayısı şöyledir;

Tanrıların İsimleri	Sunulan hayvanların adı ve sayısı
1. Haldi	17 sığır, 34 koyun
2. Teişeba	6 sığır, 12 koyun.
3. Şivini	4 sığır, 8 koyun.
4. Hutuini	2 sığır, 4 koyun
5. Turani	1 sığır, 2 koyun
6. Ua	2 sığır, 4 koyun
7. Nalaini	2 sığır, 4 koyun
8. Sebuti	2 sığır, 4 koyun
9. Arsimela	2 sığır, 4 koyun
10. Anapşa	1 sığır, 2 koyun
11. Dieduaini	1 sığır, 2 koyun
12. Şielardi	1 sığır, 2 koyun
13. Haldi'nin silahına	1 sığır, 2 koyun
14. Atbini	1 sığır, 2 koyun
15. Quera	1 sığır, 2 koyun
16. Elipri	1 sığır, 2 koyun
17. Tarraini	1 sığır, 2 koyun
18. Adaruta	1 sığır, 2 koyun
19. İrmuşini	1 sığır, 2 koyun
20. İLU aluşe uruliliue siuali	1 sığır, 2 koyun

Meher Kapı yazıtında, tanrılar listesinin ilk üç sırasını Tanrı Haldi, Teişeba ve Şiuini almaktadır. Birçok yazıtta bu üçlü birlikte anılır (Ünsal, 2013:191-192).

2.2.2. Yeşilaliç Kutsal Alanı

Başkent Tuşpa'nın (Van Kalesi) 60 km doğusunda yer alan Yeşilaliç (Pagan) köyü ve çevresi yoğun Urartu yerleşmelerine sahne olmuştur. Deniz seviyesinden 2546 metre yükseklikteki Nazarabad Dağı'nın yamacında bulunan Yeşilaliç kaya kapısı, M. Ö. 9. yüzyılın son çeyreğinde Kral İşpuini ve Menua'nın ortak krallık dönemlerinde yaptırılmıştır. Yeşilaliç kaya kapısı, burada bulunan kalenin 100 metre doğusunda bulunmaktadır. Halk tarafından "Taş Kapı" olarak da anılan kaya nişi, kutsal sayıldığı için korunarak günümüze kadar gelmiştir. Yüksek kalker kayalıkların güney yüzeyine yapılmış olan kapı, iki kademeli bir çerçeve ile çerçevelenmiştir (Ünsal, 2013:195).

Kayalara oyulmuş olan anıtsal niş, dikdörtgen şeklindedir. 1.30 metre derinlikte bulunan bu nişin önünde küçük bir platform bulunmaktadır. Bu platform ve kaya nişine ulaşım kayalardan yapılmış merdivenlerle sağlanmaktadır. Yeşilaliç kaya nişi, biçim bakımından Zimzim Dağı'nın eteklerinde bulunan "Mithra Kapısı" olarak da anılan Meherkapı nişine benzemektedir. Ancak Yeşilaliç nişinin önünde bulunan platformun Meherkapı ile aynı olmadığını göstermektedir. Ayrıca Yeşilaliç kaya nişi, Meher Kapı nişinden 1.00 metre daha yüksektedir. Yerel halk tarafından "Taş Kapı" olarak da isimlendirilen Yeşilaliç Kaya nişi dikdörtgen biçimlidir. Bu tipteki kaya nişlerinin, Meher Kapı'da da olduğu gibi baba-oğul ortak krallık dönemlerinde yapıldığı tespit edilmiştir (Sevin, 1976:367-369). Yeşilaliç Kaya Kapısı'nda bulunan platforma altı tane stel yuvası açıldığı görülmüştür. Yeşilaliç Kaya kapısının genişliği 2.40 metre, yüksekliği ise 5.10 metre ölçülerindedir (Ünsal, 2013:196).

2.2.3. Analı-Kız Kutsal Alanı

Urartu'da dini merasimlerin yapıldığı, açık hava tapınım alanlarından bir diğeri ise Analı-Kız kutsal alanıdır. Argiştı oğlu II. Sarduri döneminde inşa ettirilmiş olan Analı-Kız kutsal alanı, Van Kalesi'nin kuzey eteklerine konumlandırılmıştır. Analı-Kız kutsal alanda, II. Sarduri'ye ait önemli yazıtların bulunduğu çivi yazılı taş bloklar mevcuttur. Alanın güney fasadı üzerine oyulmuş olan iki anıtsal niş ve anakayaya oyulmuş olan düz alan Analı-kız kutsal alanının temel öğelerini oluşturur. Yine batı kısımda kayaya oyulmuş olan kurban kanalları

ve doğu batı yönünde uzanan platformlar kutsal alanın önemli yerlerindedir. Platformlarda yapılan törenlerde kesilen hayvanlar tanrıya sunulur. Bu alana libasyon sıvısının akıtıldığı tahmin edilen kanallar yapılmıştır. Bu kanalların uzunlukları kanalların işlevselliğini göstermektedir (Çilingiroğlu, 1997:73). Analı-kız kutsal alanı bütünüyle kayadan yapılmıştır. İki büyük niş ve bu nişlerin içerisinde yer alan bazalt kaideler üzerinde iki büyük stel yer almaktadır. Törenlerin yapıldığı devasa bir platform ve libasyon sıvılarının aktığı kanallar, Analı-kız kutsal alanının önemli mimari öğelerini oluşturmaktadır. Çevresinde bulunan diğer yapılarla birlikte bu alanın bir “susi” olduğu düşünülmektedir (Belli, 2000:197-198).

Anıtsal kaya nişleri ve bazaltdan yapılmış stellerin bulunduğu Analı-Kız kutsal alanının doğu-batı uzunluğu 51 metre, kuzey-güney doğrultusundaki en geniş kısmı ise 13.50 metredir. Bu alanın kuzeyinde, kayadan oyularak oluşturulmuş iki anıtsal niş ve alanda bulunan platform yine ana kayanın oyulmasıyla oluşturulmuştur. Bu yapıların yüksekliklerinin 45-60 metre, derinliklerinin ise 45-50 cm olduğu tespit edilmiştir. Doğu kısmında bulunan nişin yüksekliği 6.15 metre, genişliği 2.60 metre ve derinliği ise 2.15 metredir. Nişin orta kısmında 145x145 cm boyutlarında, kare plana sahip olan ana kayaya oyularak yapılmış bir yatak bulunur. Bu yapının orta kısmında ise boyutları 70x45 cm, derinliği ise 25 cm olan bir stel yuvası bulunmuştur. Yine doğu nişin doğusunda bulunan cephede, genişliği 8.60 metre, yüksekliği 1.20 metre ve derinliği 45-50 cm olan bir oyuk tespit edilmiştir. Batıdaki nişin yüksekliği 8.10 metre, genişliği 2.60 metredir. Batı nişinin derinliği zeminden başlayarak üst kısma doğru azalmaktadır. Nişin iç kısmındaki kayaya 13 satır, nişin doğu kısmına ise 29 satır metin işlenmiştir. Ana kayaya işlenen çivi yazılı bu metinlerde Kral II. Sarduri'nin askeri başarılarından bahsetmektedir (Genç, 2019:4). Analı-Kız veya Hazine Kapısı olarak da bilinen yapı, açık hava kült merkezi olarak da bilinmektedir (Sirel, 2004:921).

2.2.4. Altıntepe Kutsal Alanı

Urartu açık hava tapınım alanları içerisinde önemli bir yere sahip olan bir diğer alan, Altıntepe kutsal alanıdır. Altıntepe kutsal alanı, mimari açıdan olduğu kadar, tören sırasında gerçekleştirilen libasyon kurbanı açısından da önemli bir yere sahiptir (Çilingiroğlu, 1997:73) Altıntepe kutsal alanı, 1 no'lu mezarın yanında

bulunmuştur. Kutsal alan, genişliği 7.75 metre, uzunluğu ise 11.70 metre olan alçak duvarlarla çevrilmiştir. Yine bu alanda dört kaide üzerinde duran dört adet stel bulunmuştur. Tepeleri kavisli olan steller, 2.30 metre yüksekliğinde ve 0.50 metre genişliğindedir. Stellerin ön kısmında, 0.50 metre çapında daire şeklinde libasyon sunağı bulunmaktadır. Bu sunağın üzerine hayat ağacı⁶ yerleştirilmiştir. Alanda bulunan bu yapıların mezarlarla bağlantılı olduğu bilinmektedir (Karaosmanoğlu, 2011:373).

Urartulara ait çivi yazılı belgelerde, yapılan dini merasimlerin içeriği hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmemiştir. Bu konuda bilgi sağlamak için Urartu sanatından yararlanılmıştır. Mühürler, anıtsal kaya kabartmaları, tapınakların ve sayarların duvarlarına yapılan resimler ve eşyalar üzerine çizilmiş olan hayat ağacı motifleri, Urartu törenleri hakkında önemli veriler sunmaktadır (Belli, 1982:237). Mezarlıklarda ve diğer tapınma alanlarında gerçekleştirilen tapınma şekli olan libasyon, su, şarap ve kurban kanı kullanılarak yapılmıştır. Ölü gömmeler ve dini merasimler sırasında libasyon törenlerinin yapıldığı, Altın-tepe kazılarında net bir şekilde görülmektedir (Çilingiroğlu, 1998:237). Kaliteli bir işçilik gösterilen bu stellerin üzerinde kitabe yoktur. Urartulara ait olduğu bilinen, kazılarda bulunan bir damga mühür üzerinde, bu stellerin önünde dua eden insan tasvirleri ile karşılaşılmıştır. Mezarlarında bulunduğu bu tapınak alanı tipi Urartulara özgüdür (Özgüç, 1963:57).

2.3. MEZARLAR

Urartu mezarları, krallığın yayılım alanı içerisinde her yerde bulunmuştur. Urartu mezar mimarisinde, farklı mezar tiplerinin olduğu gözlemlenmiştir. Bunun yanında mezarların anıtsal özellik gösterdiği de bilinir (Salvini, 2006:164). Bölgede nüfusun çeşitlenmesiyle oluşan sosyal yapı, siyasi denge, yeni gömü adetlerini ve farklı mezar tiplerini de beraberinde getirmiştir. Yönetici sınıfın unvanına yakışır

---

⁶ “Urartu Krallığı’nın kuruluşundan yıkılışına değin sanat olarak tanımlanan etkinlikler üzerine, en doğal halinden sivilize edilmiş olarak sembolik şekillere dek hemen her açıdan işlenen hayat ağacı motifleri, Urartu sanatının en çok sevilen bezeme öğelerinden birini oluşturur. Hayat ağacı motifinin bezeme amacı ile betimlenmesinin yanı sıra, alışlagelmiş biçimde dinsel ve koruyucu işlevinin de yadsınamayacak ölçüde önemli olduğunu, hayat ağacına yapılan ilginç kült törenlerini yansıtan çok sayıda sahne açıkça kanıtlamaktadır. Bu gizemli sahneler, tanrısal bir hayat yenilenmesini ve varlığın ölümden sonra yeniden süreceğine olan inanç geleneğini yansıttığından, saray sanatının sosyal işlevine koşut olarak, Urartu Krallığı’nın ölümsüzlüğünü de simgelemektedir.” Detaylı bilgi için bkz. (Belli, 1982:237).

biçimde yapılan kaya mezarlarının yanında halka ait mezarlık alanları da ortaya çıkmıştır. Kazılarda ortaya çıkan buluntulardan yola çıkarak Urartu'da ölü gömmenin iki tarzda yapıldığı görülmüştür. Yakarak ve yakmadan yapılan gömüler olarak bilinen bu gömme biçimleri, farklı tipteki mezarlar içine yapılmıştır. Fakat bazı durumlarda aynı mezar içine hem yakarak hem de yakmadan konulan gömülere rastlanmıştır. Bunun nedeni ise geleneklerin farklılığı olarak yorumlanabilir. Urartu halkı içinde sınıf ayrımının oluşu ekonomik nedenlere dayandırılmıştır. Kral sülalesinden olan ve yönetici kişilerin mezarlarında kaliteli bir işçiliğin olduğu görülmüştür (Çilingiroğlu, 1997:87).

Urartu mezar tipleri, boyutu, kullanılan malzemesi ve planı bakımından çeşitli şekillerde yapılmıştır. Sosyal statüye göre yapılan bu mezarlarda, krali/kaya mezarları, yer altı oda mezarları, taş sandık mezarlar, urne mezarlar ve basit toprak mezarlar gibi genel bir ayırım yapılmıştır (Konyar, 2011:206).

2.3.1. Krali Mezarlar

Anıtsal kaya mimarlığının önemli eserlerinden birini oluşturan krali mezar yapıları stadelde bulunmaktadır. Krali mezarlar görkemli yapılar olup, plan bakımından dinsel merasimlerin yapıldığı büyük salon ve bu salona bağlı kral ve ailesinin mezar odalarından oluşur. En eski kral mezarları büyük platformda yer almaktadır (Tarhan, 2000:195). Çok odalı bir yapıya sahip olan Urartu mezarları, kendine özgü bir mimari gelişim sergilediği görülür. Urartu bölgesinde 50'den fazla kaya mezarına ulaşılmıştır. Genellikle ana bir salona bağlı, birçok odadan oluşan mezarlarda oda sayısının 7'yi bulduğu görülmüştür. Stelde yer alan mezarlara aşağı kentten ulaşmak güçtür. Mezarların, kent surlarının içerisinde yer alması, değerli eşyaların bulunduğu mezarları güvende tutmuştur. Büyük platformda yer alan kral mezarlarına kayadan yapılmış merdivenler yardımıyla ulaşılmaktadır. Yine mezar odalarının duvarlarında niş açıklıklarına rastlanmıştır. Bazı örneklerde odanın zeminine çukurlar açıldığı görülmüştür. Mezar kapılarında kilit yerlerinin olması, çoklu gömü anlayışından dolayı, mezar odalarına kapı sistemi yapıldığını göstermektedir (Konyar, 2011:210).

Yapılan kazılarda Urartu Krallarının, Van Kalesi'ne gömüldükleri tespit edilmiştir. Toprakkale, Çavuştepe, Ayanis ve Anzaf Kaleleri'nde bulunan kaya mezarları bu önermeyi doğrulamaktadır. Ancak Van Kalesi dışında

Varto/Kayalidere, Doğubeyazıt, Tatvan, Ağrı/Atabindi ve Pasinler Kalesi gibi yapılar mimari özellikleri ve iç düzenleri bakımından incelendiğinde, buradaki kaya mezarlarının Urartu dönemine tarihlendiği görülür. Daha öncede belirtildiği gibi, krali kaya mezarlarının en görkemlileri Van Kalesi'nde yer alır. “Neft Kuyu”⁷, “Kurucular”⁸, “Doğu odaları”⁹ ve I. Argiştı'nın mezarları bu örneklerin başında yer almaktadır (Konyar, 2011:211).

“Horhor Mağarası” olarak da bilinen I. Argiştı'nın mezarı, Batı Hendeği'nin dışında ve “Yeni Saray”ın batısında bulunur. Yukarıdan aşağıya doğru kayadan yapılan merdivenler ile girişe ulaşılır. Giriş kısmında krali yıllıkların kolonlar halinde cepheye yazıldığı görülmüştür (Tarhan, 2000:196). 10.50x6 metre büyüklüğü ve 3.5 metre yüksekliği bulunan düz tavanlı bir oda, bu yapının çekirdeğini oluşturur (Salvini, 2006:164). Bu mezar odası, ana holle bağlantılı, beş mezar odasını içine almaktadır. Duvarlarında 34 tane niş bulunan mezar odasında, buralara ölü hediyelerinin ve kremasyon kaplarının koyulduğu bilinir. Yine bu mezar odasının altında “Küçük Horhor Mağarası” adında bir mezar odası daha yer almaktadır. Bu mezarların yapı biçimi ve konumu göstermektedir ki, kral ve ailesi atalarının ruhları ile birlikte yaşamışlardır (Tarhan, 2000:196). Kayaya oyulmuş ve merdivenlerle ulaşılan yapı, basit bir yapıda tasarlanmış uzun bir salon şeklindedir. 12.50x3 metre ölçülerinde olan yapının tavan yüksekliği 2.10 metredir. Kuzey duvarına, 20 cm yükseklikte 4 adet büyük boyutlarda niş örülmüştür. Bu nişler tavanla aynı boyutta oldukları için birer yan oda gibi görünmektedir (Salvini, 2006:166).

Çok odalı kaya mezarlarını inceleyecek olursak, girişte bir platform bulunur. Bu platformlara kayadan yapılmış basamaklarla inilip çıkılmaktadır. Girişten sonraki alan ana salondur. Ana salona bağlı, boyutları küçük olan gömü odaları bulunmaktadır. Bu odalar Argiştı mezarında olduğu gibi genellikle 6-7 tanedir.

---

⁷ “Literatürde “Neft Kuyusu Mezarı” ya da “Menua Mezarı” olarak tanımlanır. Bu anıtsal mezar, konumu ve tasarımı göz önünde tutulursa, başkent Tuşpa'nın kurucusu I. Sarduri'ye ait olmalıdır” Detaylı bilgi için bkz. (Tarhan, 2000:195).

⁸ “Büyük platforma açılan, girişi doğuya bakan iki ana salonlu bu mezarın, Urartu Krallığı'nı birlikte yöneten İşpuini ve oğlu Menua'ya ait olduğunu düşünmekteyiz, iki ana salon bu birlikteliğin açık bir kanıtıdır. İşpuini'ye ait olması gereken öndeki ana salonun tavanı, tonoz şeklindedir ve iki mezar odasına açılmaktadır. Menua'ya ait olması gereken ikinci salon ise üç mezar odasıyla bağlantılıdır. Literatürde I. Sarduri'ye atfen “Kurucular Mezarı” ya da “İç Kale Mezarı” adıyla tanımlanır” (Tarhan, 2000:196).

⁹ “Literatürde “II. Sarduri Mezarı” ya da “Doğu Mezarı” olarak tanımlanır” (Tarhan, 2000:196).

Urartulara ait çok odalı kaya mezarları ölçüleri bakımından dikkat çekmektedir. Geniş ve yüksek boyutlara sahip olan kapıların genişliği 0.60 metre ile 1.75 metre arasında değişmektedir. Yüksekliği ise 1.20 metre ile 2.80 metre arasında değişmektedir. Mezarın ana odalarının boyutları 90 m²'yi aşan adeta törensel merasimlere uygun olarak yapılmıştır. Ana salonun tavanları bazı örneklerde beşik tonoz biçiminde olmasına rağmen, genellikle düz biçimde yapılmıştır. Bunun yanında mezar odalarının duvarlarında nişler ve şekiller yer almaktadır (Köroğlu, 2008:23).

Urartu Krallığı'nda, tek odalı kaya mezarlarına bakıldığında bir kısmın toprak üzerinden görülmesine karşın, büyük bir kısmı toprak altına yapılmıştır. Toprak altına yapılmış olan dikdörtgen şeklindeki bu odaya dar bir kapı ve dromos¹⁰ ile giriş sağlanır. Bu mezar türlerinin uzunlukları 2.0 metre ile 5.0 metre arasında değişirken, genişlikleri ise 1.0 metre ile 4.0 metre arasında değişmektedir. Bu mezarların yükseklikleri ise 1.50-1.80 metre arasında değişmektedir. Bu mezarların üzerleri genellikle sal taşları ile kaplanmıştır. Kayaya oyularak yapılan mezarlar ise genellikle kemer biçimindedir. Mezar odasının duvarlarında, anıtsal kaya mezarlarında olduğu gibi dikdörtgen ve kemerli nişler bulunmaktadır. Dedeli, Kalecik ve Adilcevaz içlerinde nişlerin bulunduğu tek odalı mezarlara örnektir. Tek odalı kaya mezarlarının bir bölümü genellikle kayalara oyulmuştur. Bu mezar tiplerinin girişleri özellikle vurgulanmıştır (Çilingiroğlu, 1997:93). Doğubayazıt'ta bulunan kaya mezarı, cephesi figüratif kabartmalarla süslenmiş tek kaya mezarıdır. Küçük ölçülere sahip bu mezar yapısının iki tarafında kabartmalar yer alır. Bu kabartmalardan yapılan resimlerin genel olarak bir kurban merasimi sahnesini anlattığı görülmektedir. Doğubayazıt kaya mezarı dik kayalık alanda ortaya çıkarılmış, özenli bir işçilik gösterilmiş mezar yapısıdır (Konyar, 2011:216).

Van Kalesi'nin güneydoğu kısmında yer alan, farklı bir mezar tipi ise kremasyon mezarıdır. Yakılmış bir ölünün konulduğu odaların bulunduğu, kalenin güneydoğu ucunda yer alır. Kayadan oyulmuş basamaklarla çıkılan, farklı yüksekliklere sahip iki ayrı terasa çıkılmaktadır. Giriş, 70 cm genişliğe ve 1.5 metre uzunluğa sahiptir. Girişten sonra ulaşılan odanın uzunluğu 7.35 metre, sağ duvarın genişliği 3.60 metre, sol duvar genişliği ise 4.21 metredir. Dikdörtgen bir plana sahip olan odanın yüksekliği ise 3.20 metredir. Odanın üç duvarında yüksekliği 1

---

¹⁰ "Mezar yapılarında mezar odasına uzanan uzun geçit" (Salvini, 2006:167).

metre ve 1.5 metre arasında değişen, kayaya oyulmuş, dikdörtgen şeklinde nişler bulunmaktadır. Yüksekliği 71 cm ve derinliği ise 75 cm olan nişler duvarı sabit tutar. Nişlerin zeminlerinde 16 cm çapında ve 4 cm derinliğinde çukurluklar bulunur. Bu çukurlar urnelerin konulması için yapılmış olmalıdır (Salvini, 2006:166). Ölülerin yakılıp kemik ve küllerinin konulduğu kapların (urne), nişlerin içerisine yerleştirildiği görülür. Bu mezar yapısının mimari açıdan benzerine, Kuzeybatı İran'da bulunan Karnıyarık kaya salonunda rastlanmaktadır. Bu kaya salonunun kremasyon mezarı yani columbarium¹¹ olması çok olasıdır. Bu tipteki kaya odalarının, mimarisine, devasa boyutlarına ve özenli işçiliğine bakıldığında, Urartu soylularının kullandığı bir mezar türü olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü halk tabakasından olan ailelerin kendilerine bu mimaride, dik kayalar üzerine ve bu derece iyi bir işçilikle mezar yaptırılmayacakları kabul edilmelidir. Mezar mimarisine bakıldığında bu ayrım kolayca fark edilmektedir. Ayrıca mezarların çoğunlukla yumuşak tüf ya da kalker cinsi kayalara ve daima yer altına oyulduğunu düşünecek olursak, aradaki bu kıyasın daha da azaldığı görülür. Sonuç olarak bu mezar tipinin Urartu soylularına ait olduğu söylenebilir (Sevin, 1982:156-157).

2.3.2. Halk Mezarları

2.3.2.1. Oda Mezarlar

Oda mezarlar bütün Urartu kalelerinde bulunmaktadır. Oda mezarlar, yer altı taş örgü mezarlar, yer altı kaya mezarları ve her ikisinin birlikte yapıldığı örnekler olmak üzere üç grupta incelenmektedir. Van-Karagündüz, Dilkaya, Adilcevez, Yoncatepe ve Van-Altıntepe gibi merkezlerde birçok yer altı oda mezarları ortaya çıkmıştır. Yer altı taş örgü mezar odaları genellikle dikdörtgen planlıdır. Bazı mezar örneklerinde uzunluğu 6 metreyi bulmaktadır. Bu mezar tiplerinin yükseklikleri 1.5 metre ile 2.5 metre arasında, genişlikleri ise 1.5 metre ile 2.5 metre arasında değişmektedir. Bu mezar yapıları, toprağa açılan çukurun içinin, mezar ölçülerine uygun şekilde taşlarla örülmesinden oluşur. Bu mezar tipleri çoklu gömü için uygundur. Mezar odalarına sürekli giriş yapıldığı için kapı sistemi

---

¹¹ “Duvarlarında birçok küçük niş bulunan ve buralara ölü kül kapları yerleştirilen mezar odası” Detaylı bilgi için bkz. (Salvini, 2006:166).

oluşturulmuştur. Mezara giriş dromos ile sağlanmaktadır. Van-Karagündüz örneğinde, mezar odasına duvara açılmış bir kapı açıklığından giriş sağlandığı görülür. Van-Yoncatepe’de mezar odasına giriş ise odanın üst kısmından açılan, kare bir açıklıktan sağlanmaktadır. Urartu mezar mimarisinde yer altı taş örgü mezarları kadar yine yer altında kayaya oyulmuş mezar yapımının da yaygın olduğu görülür. Değişik mimarideki bu mezar türü, Van Kalesi Nekropolü ve Altıntepe Nekropolü’nde bulunmaktadır (Konyar, 2011:211). Taştan yapılmış oda mezarlarının üç önemli örneği Altıntepe’de çıkarılmıştır. Altıntepe 1 No’lu mezar, uzunluğu 9.0 metre, genişliği ise 4.50 metre olan bir çukura inşa edilmiştir. Birbirine koridorlarla bağlı olan üç odanın planı dikdörtgendir. Duvarlarında nişler bulunan odanın tabanı sıkıştırılmış topraktan oluşmaktadır. Altıntepe 3 No’lu mezar üç odadan oluşur. Yine odalar birbirine koridorlar ile bağlıdır. Mezar odaları, özenli bir işçilikle yapılmış taş bloklardan oluşmaktadır. Birinci oda hariç diğer odalardaki nişlerde tunç kemerler, at koşum takımları, çeşitli mobilyalardan ve tunç kazanlardan oluşan ölü armağanları bulunmaktadır. İkinci odada iki tane taş lahit bulunmuştur. Altıntepe’deki 3 No’lu tek odalı mezara, dromos ile girilir. Uzunluğu 2.40 metre, genişliği ise 0.90 metre olan tek odalı mezar, Urartu kaya mezarları mimarisine biçim bakımından açıklık getirmektedir (Çilingiroğlu, 1997:93).

2.3.2.2. Taş Sandık Mezarlar

Urartular’da görülen mezar tiplerinden biri de taş sandık mezarlardır. Bu mezar türlerine Van-Dilkaya, Van-Yoncatepe ve Karagündüz Nekropollerinde rastlanır (Konyar, 2012:102). Bu mezar türü, Doğu Anadolu bölgesinde genel olarak kullanılan mezar türüdür. Taş sandık mezarlar, kare planlı, yassı biçimde olan taş blokların dik şekilde yerleştirilmesi ile oluşturulmuştur. Mezarın üzeri ise yine yassı biçimdeki sal taşları ile kapatılmıştır. Yoncatepe’de görülen bu mezar türünde tek gömü yapıldığı görülmesine karşın, Dilkaya mezarlığındaki kazılarda, taş sandık biçimindeki bu mezarda yedi gömünün yapıldığı görülmüştür (Konyar, 2011:224). Taş sandık mezarlar, ölünün toprağa açılmış çukura yerleştirildiği basit toprak mezarlardır. Ölüler mezara genellikle hoker pozisyonunda koyulur. Bu pozisyon, bebeğin anne karnındaki pozisyonuna benzetilir. Ölen kişilerin bu biçimde gömülmesi, ölen kişinin yeni bir yaşama başlayacak olması olarak yorumlanabilir (Yiğitpaşa, 2010:181).

2.3.2.3. Basit Toprak Mezarlar

Yine Urartular'da görülen bir diğerk mezar türü basit toprak mezarlardır. Bu mezar türünde ölüler, klasik gömme biçimi olan toprağa açılan çukur içerisine gömülmüşlerdir. Bu gömme biçiminde ölüler mezara tam veya yarım hocker pozisyonunda yerleştirilmişlerdir. Ölüler mezara, baş kısımları kuzeydoğu yönüne gelecek biçimde konulmuştur. Yapılan kazılarda bu mezarların içerisinde in-situ durumdaki iskeletin altında eski ölülere ait kemiklere de rastlanmıştır. Bu durum, daha önce oda mezarlarında gördüğümüz çoklu gömü geleneğinin toprak mezarlarda da uygulandığını göstermektedir. Yine bu mezarlarda en son gömülmüş olan ölünün kafa kısmının olduğu alanda parlak kırmızı renkte çanak çömlek parçalarına ve tunç parçalarına rastlanmıştır. İkinci mezarda ise ölünün takılarıyla gömüldüğü saptanmıştır. Yapılan kazılarda, ölünün kulaklarında küpeye, parmaklarında yüzüklere rastlanmış, boynunda bulunan ahşap kolyenin yakma işlemi sırasında kömürleşerek günümüze kadar geldiği görülmüştür. Yine mezarın içerisinde bulunan süs iğneleri, küre ve silindirik biçimdeki taşlar ve ahşap boncuklar Urartu'lara özgüdür (Özfirat, 2000:220).

2.3.2.4. Urne Mezarlar

Urartu halkına ait gömü geleneğini yansıtan küp mezar olarak da adlandırılan urne mezarlar, Urartular'a ait diğerk mezar türleri ile bağlantılı olarak ele alınır. Ölü çömlekleri olarak da bilinen urneler, kremasyon işleminden sonra ölünün yanmış gövdesine ait kül ve kemiklerin konulduğu mezarlardır. Urneler, çoğunlukla pişmiş topraktan yapılmış kısa boyunlu, şişkin karınlı ve düz dipli kaplara verilen isimdir (Konyar, 2011:225). Kaya veya oda mezarlarının duvarlarında bulunan nişlere konulan urneler, konulduktan sonra üstü taşlarla kapatılmıştır. Ağız kısmı çanak ile kapatılmış olan urnelerin üzerine delikler açılarak, bu deliklerden ruhun girip çıktığına inanılıyordu. Ölümünden sonra yaşamın olduğuna inanılan Urartu geleneğinde, yakma işleminin yapılma nedeni, bu dünyada işlediği günahların cezasını çekip, ölümünden sonraki hayatına günahsız devam etmesi olarak yorumlanabilir (Yiğitpaşa, 2010:181).

Urartu geleneğinde yakılmadan gömülen ölüler ve yakılarak urne içerisine koyulan gömüler aynı mezar içerisinde yer alabiliyordu. Tek mezar içerisinde iki

farklı gömme biçiminin oluşu sınıfsal ve etnik farklılığı akla getirmektedir. Urne mezarlar, kaya odalarından farklı olarak bireysel mezarlardır. Toprak ya da kayaya açılan oyukların içerisine yerleştirilmiş olan urnelerin bazı örneklerde etrafının taş ile desteklendiği görülür. Ağız kısmı yukarı gelecek biçimde toprağa yerleştirilen urnelerin, renklerinin parlak kırmızı ve cilalı olduğu görülmektedir. Daha yuvarlak ve kaba boyutlarda olan urneler de mevcuttur. Bu tür örnekler genellikle Adilcevaz, Iğdır ve Dilkaya'da rastlanmıştır. Yine bu mezar türünde de, ölüyle birlikte, ölüye sunulan armağanlara yer verilmiştir. Bu tip mezar geleneğinde ölülerin kıyafet ve takılarıyla birlikte yakıldığı görülmüştür (Özfirat, 2000:220). Yakıldıktan sonra geriye kalan parçaların özenle toplanıp urnelerin içerisine konulduğu görülmektedir. Bunun nedeni, ölünün vücudunun urne ile bütünleşmesini sağlamak olduğu tahmin edilir. Ayrıca yanan kemiklerin, urnelerin içerisine sığabilmesi için ezgi taşları ile kırıldığı bilinir (Derin, 1993:179). Ölülere ait eşyalar içinde taş ve ahşap boncuktan yapılmış kolye, yüzük ve bilezik gibi kişisel eşyalara rastlanmıştır. Urne içine konulmayan, urne dışında bırakılan eşyalarda vardır. Tunçtan kemerler yakılmadan urne dışına konulan eşyalar arasındadır (Özfirat, 2000:220).

III. BÖLÜM

3. URARTU SİVİL MİMARİSİ

Urartu Krallığı, Doğu Anadolu Bölgesi çevresinde egemenliğini sürdürdüğü ortalama iki yüz yıl boyunca, mimari açıdan önemli yapılar inşa etmiştir. Krallık, bu bölge içerisinde inşa ettiği krali ve halk yerleşmelerinin çoğunu Van Gölü havzasında ve kuzeyde bulunan Aras Nehri vadisinde kurmuştur (Köroğlu, 2011:13). M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında kurulmuş olan krallık, kurulduğu andan itibaren saray, depo, tapınak, kale ve çevresinde bulunan aşağı şehirler inşa etmiştir. Bunun yanında kale çevresine yapılan sulama sistemleri Urartunun bölgeye getirdikleri yenilikler arasındadır (Karabaşoğlu, Karaoğlu, Kuvanç, 2021:200).

Urartu Krallığı ile ilgili araştırmaların ve kazıların tarihçesine bakıldığında, kazılar genellikle saray ve tapınak gibi anıtsal yapıları incelemeye yönelik gerçekleştirilmiştir. Kent mimarisinin en küçük yapısını oluşturan konut mimarisi araştırmaları daha az sayıdadır. Kalelerin inşası askeri ve ekonomik amaçlara bağlı olmasının yanında, kralların ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Sivil halkın kalelerde yaşam şansının olmaması, kalenin planında halkın katkısını en aza indirmiştir. Dolayısıyla krali yapılarda sivil halkın yaşamasına izin verilmemiş, yalnızca herhangi bir tehlike karşısında sığınmalarına izin verilmiştir. Sivil halk ise kalenin eteklerinde ve tarım alanlarına yakın bölgelerde yaşamını sürdürmüştür. Halkın yaşadığı alanı kendi istekleri doğrultusunda belirleyip belirlemediği bilinmemektedir. Ancak, Urartu yerleşim alanları içerisinde bulunan sulama sistemleri, tarım alanları ve alt yapı sistemleri göz önüne alınırsa, bu alandaki yerleşme planlarını da yöneticilerin belirlediği anlaşılmaktadır (Çilingiroğlu, 1997:81).

Urartu Krallığı, bir çok konuda olduğu gibi kent mimarisi konusunda Güneyde bulunan Assur Krallığı'nı örnek almıştır. Krallığın yayılım alanı içerisinde Tuşpa dışındaki bütün merkezler kale adıyla tanımlanmıştır. Urartu yazıtlarında geçen "URU" kelimesi kent anlamında kullanılırken, "E.GAL" kelimesinin ise saray-kale anlamında kullanıldığı görülmektedir (Köroğlu, 2011:24). Ancak Urartu başkentinden uzakta olan şehirler ve kimlerin yaşadığı konusundaki bilgiler, Urartu mimari tekniği sayesinde ayırt edilebilmiştir. Urartu sur yapıları, çok odalı kaya mezarları, mühürleri ve Urartu çanak çömlekleri sayesinde mimari yapıların ayrımı yapılabilmektedir (Köroğlu, 2009:384).

Geniş bir yelpazeye sahip olan Urartu mimarisi, genel olarak askeri, dini ve sivil mimari olarak sınıflandırılmaktadır. Bu bölümde Anadolu sınırları içerisinde bulunan, Urartu sivil yerleşmelerindeki kent ve konut mimarisi üzerinde durulmuştur.

3.1. Şehirler

Urartu Krallığı'nın yayılım alanı içerisinde, bazı kentlerin varlığına dair buluntulara rastlanmıştır. Kralların inşa ettiği kalelerin eteklerinde, yine devletin planlayıp inşa ettirdiği sivil yerleşmelere rastlanmıştır. "Aşağı Kent" olarak tanımlanan bu merkezlerde, tarım alanlarının faaliyetini arttırmak için su kanalları yapılmıştır. Bunun yanında bu alanlara tehcir yoluyla getirilen insanlar yerleştirilmiştir. Urartu, inşa ettiği bu kent modelleri ile askeri ve yerel kaleler dışında daha kompleks bir yapı modeline geçmiştir. Yazıtlardan anlaşıldığı üzere, bu kentlerde yaşayan insanlarla başkent arasında bir bağlantı olduğunu görülmektedir (Koroğlu, 2009:383).

Krallığın denetimi altında inşa edilen kentlerden birisi, Körzüt Kalesi'dir. Kale, Van İli'nin Muradiye İlçesi'nin 9 km güneyinde, bazalt bir kayalık üzerine inşa edilmiştir (Uslu, 2021:125). Halk dilinde Zengibar kalesi olarak bilinen Körzüt Kalesi, yazıtlardan anlaşıldığı üzere, Kral Menua (M. Ö. 810-786) döneminde kurulduğu bilinmektedir. Körzüt Kale'sinin eteklerinde bir dış kentin varlığı tespit edilmiştir (Çilingiroğlu, 1997:81). Kalenin kuzeydoğu eteklerinde bulunan yerleşme alanı, 1 hektarlık alana yayılmıştır. Yapıların duvarları 1 m kalınlığındadır ve taştan inşa edilmiştir. Duvar işçiliği diğer Urartu yapıları ile aynı olup, taş örgü sistemi kullanılmıştır. Yapıların bir özelliği de giriş kapılarının güneye bakmasıdır. Körzüt'teki kent planı dar ve düzgün olmayan sokaklardan oluşmaktadır. İhtiyaca göre şekillenen düzensiz bir plan söz konusudur (Tarhan, Sevin, 1976b:285-286).

Urartu sivil yerleşme alanlarından olan Eski Norgüh Kalesi, Boldağı üzerinde bulunan Çavuştepe Kalesi'nin 1 km uzağında bulunur. Kale, Erek Dağı ile Gürpınar Ovası arasında bulunan bir kayalık tepe üzerine kurulmuştur (Çilingiroğlu, 1997:82). Eski Norgüh Kalesi'nin aşağı kenti, kalenin güneydoğu ve kuzeydoğu eteklerinde 20 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Yerleşmeye elverişli olan bu alanadaki yapılar, taş örgü tekniği ile inşa edilmiştir. Yapıların bütün duvarlarının kalınlığı 1.00 metre ile 1.10 metre kalınlığındadır. Yapılarda kerpiç

kullanıldığına dair bir ipucu yoktur. Sivil yerleşme alanları Körzüt'te olduğu gibi dağınık bir plan gösterse de, düzenli plana sahip yapılarında olduğu tespit edilmiştir. Doğu kısımda bulunan düzenli plan gösteren iki yapının ölçüleri, 30.00x22.00 metre, diğeri ise, 25.00x25.00 metredir. Bu yapılarda avluyu üç taraftan saran odalar mevcuttur (Tarhan, Sevin, 1976b:294-295).

Aşağı kent uygulaması görülen bir başka kale ise Ayanis Kalesi'dir. Kale, M. Ö. 7. yy'daki sivil kent yaşamı ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Kalenin doğusunda bulunan Güney Tepe'deki kazılarda, düzenli yollara sahip bir dış kentin varlığı saptanmıştır. II. Rusa tarafından yaptırıldığı bilinen kalenin dış kenti, 80 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Düzgün bir mimari plana sahip olan kentin yapıları taş duvar örgü tekniği ile yapılmıştır (Çilingiroğlu, 1997:82). Orta kesime doğru binaların arasında kalan yapıların düzensiz planda olduğu görülmüştür. Kentin mimari yapısı ve ele geçen buluntular Güney Tepe'de yaşayan insanların yaşam kalitesinin ve sosyal statüsünün yüksek olduğunu göstermektedir (Çilingiroğlu, 2012:21). Izgara plana sahip olan kentte evler, dikdörtgen planlıdır (Çilingiroğlu, 1997:82).

Ayanis Kalesi'nin diğeri bir dış kenti ise, kalenin kuzeydoğusunda bulunan Pınarbaşı kentidir. Bu alandaki mimari yapılar ve ele geçen buluntular, Güney Tepe'nin aksine bu kentte yaşayan sivilin düşük imtiyazlara sahip olduğunu göstermektedir. Buna karşın bu alanda idari ve resmi binalarda bulunmuştur. Yapıların iç duvar kalınlıkları 1.5 metre, dış duvar kalınlıkları ise 2 metredir. Duvar kalınlıkları yapıların çok katlı olabileceğini göstermektedir. Bazı yapıların dış duvarlarının payanda ile desteklendiği görülmüştür. Bina yapılarının çatılarının sütunlarla desteklenmiştir. Oda tabanları ise genellikle sıkıştırılmış toprakla kaplanmıştır (Çilingiroğlu, 2012:22-23).

Urartu kent mimarisinde ızgara planlı önemli kentlerden biri de Erciş-Patnos karayolu yakınında bulunan Zernaki Tepe'dir. Düzgün planıyla dikkat çeken kentin sokak genişliği 5.0 metre, caddelerinin ölçüleri ise 7.0 metredir. Kentte, düzgün dikdörtgen alanlara, aynı plana sahip evler inşa edilmiştir. Evlerin dış duvar kalınlıkları, 1.50 metre, iç duvar kalınlıkları ise 1.0 metredir. Bu kentte 10. 000 kişinin yaşadığı önerilirken (Çilingiroğlu, 1997:82), bazı araştırmacılar da bu kentin, bir askeri garnizon kenti olabileceğini ileri sürmüşlerdir (Tarhan, Sevin, 1976b:296).

Urartu şehirlerinde düzensiz yerleşmeler olduğu gibi, düzenli yerleşmeler de bulunmaktadır. Izgara planlı ve düzenli plana sahip yapılar, genellikle krallık otoritesinde inşa edilen yapılardır. Krallığın denetiminde olan yapılara çeşitli yörelerden getirilen halk kitleleri yerleştirilmiştir. Özellikle Kral Menua, I. Arğişti, II. Rusa'nın krallık dönemlerinde çeşitli yörelerden getirilen halk kitlelerinin Urartu kentlerine yerleştirildiğini yazıtlardan öğrenmekteyiz. Düzensiz plana sahip kentlerde ise yerli halkın yaşadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla yerli halk özgür bir yaşama sahiptir. Urartu Krallığı'nın ilk yıllarında konfederasyonel bir düzen söz konusu iken, özellikle M. Ö. 7. yy'dan sonra merkezîyetçi devlet düzeni bakımından ilerleme kaydedilmiştir. Gerek uzak bölgelere yayılan kent planları, gerekse standart planlı kaleler, merkezi devlet otoritesinin uzak bölgeleri kapsamı içine almaya başladığını göstermektedir. Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere Urartu Krallığı'nda, köklü bir şehircilik anlayışı söz konusudur (Tarhan, Sevin, 1976b:296-297).

3.2. Konutlar

Urartu Krallığı yayılım alanı içerisinde sivil mimari konusunda yeterli araştırma yapılamamıştır. Konut mimarisinin basit moloz taşlarla ve sıkıştırılmış kil kullanılarak inşa edilmesi, dayanıksız bir yapıda ve kısa zamanda yok olmasına neden olmuştur. Konutların mimari yapısı, toplumun yaşayış tarzını, sosyal ve ekonomik yapısını yansıtmaması bakımından önemlidir. Urartu konut tipi genel olarak bir ön avluya ve arkasında iki oda bulunan dikdörtgen bir plana sahiptir. Kentlerde ve yönetim merkezlerinin yakın çevrelerinde bulunan bu konut tipi, Urartu konut planlamasında yaygın olarak uygulanmıştır (Tarhan, Sevin, 1976a:347). Urartu dönemine ait olduğu bilinen, ayrıntılı araştırması yapılmış bazı konut örnekleri şunlardır;

Giyimli (Hırkanis) Evi: Van İli'nin 68 km güneydoğusunda, Gürpınar ilçesinin Güzelsu (Hoşap) bucağına bağlı bir köydür. 34 haneden oluşan köyün denizden yüksekliği 2400 metredir. Etrafı dağlarla çevrili bir arazide yer alan köyde kabartmalı tunç levhaların bulunması, köylüler tarafından tahrip edilmesine neden olmuştur. (Erzen, 1974:192). Giyimli köyünün 4 km güneydoğusunda bir ev kalıntısına rastlanılmıştır. Düz bir alana inşa edilen bu evin yakınlarında başka bir yapı bulunmamaktadır. Bulunan evin duvar kalınlıkları 1.00 metredir. Odaları

birbirinden ayıran ara duvar kalınlığı ise 0.80 metredir. İç ve dış yüzeyleri iri taşlarla örölmüş olan duvarların orta kısımları daha küçük moloz taşlarla doldurulmuştur. Yapının dört köşesinde ise iri bloklar kullanılmıştır. Genel olarak dikdörtgen bir plana sahip olan yapı, 20.00x12.50x10.70 metre ölçülerindedir. Yapının doğu duvarı güneybatı yönüne, güney duvarı ise kuzeybatı yönüne doğru kavisli bir biçimde inşa edilmiştir. Bu büyük alan, enine bir duvarla iki bölüme ayrılmış, kuzeydoğuda kalan geniş alan ise ikinci bir duvarla iki kısma ayrılmıştır. Böylece kuzeydoğudaki bölümde, kuzeydeki 9.50x5.00 metre ölçülerinde, güneyde ise 9.00x4.00 metre ölçülerinde iki hacim elde edilmiştir. Yapının batı bölümü 7.20x9.30 metre genişlikte olup, evin avlu kısmını oluşturmaktadır. Evin açık avlu kısmı batıya bakmaktadır (Tarhan, Sevin, 1976:349).

Gövelek Evi (Eski Ermanis): Giyimli evi ile benzer bir planda inşa edilen Gövelek evi, Van'ın 26 km kuzeydoğusunda merkez ilçeye bağlı bir köydür. Köyün 1 km doğusunda bulunan yerleşim yüksek bir tepe üzerinde, geniş bir alana yayılmıştır. Bu yapı, alanın kuzeydoğusunda, düz bir sahada tek başına bir konut birimini oluşturmaktadır. Özenli bir işçilik gösteren yapının çevre duvarları 1.50 metre, bölme duvarları ise 0.90-0.80 metre kalınlığındadır. Dikdörtgen plana sahip yapı, 17.50x10.50 metre ölçülerindedir. Avlunun kuzeyinde bulunan mekanlardan doğudaki 8.30x3.00 metre, batıdaki ise 8.30x3.50 metredir. Güneye bakan geniş avlunun ölçüleri ise 5.30x7.50 metredir (Tarhan, Sevin, 1976:349,350).

Ağaçlık evi (Eski Avzini): Van'ın 54 km güneyinde Çatak ilçesine bağlı bir köydür. Yapı kalıntılarının bulunduğu alan, Van-Çatak yolunu kuzeyden sınırlayan tepelerin üzerinde ve tepelerin doğu eteklerindedir. Tepenin eteğinde, sivil yerleşmeye ait yapı kalıntıları bulunmaktadır. Ağaçlık evi tepenin en yüksek kısmında bulunmaktadır. Duvarların iç ve dış yüzleri iri bloklarla örölmüş, orta kısımları ise daha küçük moloz taşlarla doldurulmuştur. Duvar kalınlıkları 2.00 metredir. 25.00x15.60 metre ölçülere sahip yapının kuzey duvarı dik olmayıp kavisli bir şekildedir. Güney çevre duvarının dış yüzünde büyük ve düzenli taş blokların kullanılmış olması ile diğer örneklerden farklılık gösterir. Yine diğer yapılardan farklı olarak güney duvarının doğu ve batı köşelerinde, 0.90 metrelik çıkıntılara sahip iki rizalit bulunmaktadır. 5.40x4.50 metre ve 5.30x4.50 metre ölçülerinde iki oda ve 15.40x11.60 metre genişliğindeki açık avludan oluşan alanın avlusu güneye bakmaktadır (Tarhan, Sevin, 1976a:350-352).

Bu örnekler dışında aynı plana sahip konut tiplerine, Erciş yakınlarındaki Zernakitepe’de ve Gürpınar Ovası’nda bulunan Eski Nörgüh’te ulaşılmıştır. Bu konut tiplerinin, Ağaçlık Evi hariç tümünün tek katlı ve düz damlı olduğu tespit edilmiştir. Yüksek duvarlı olmayan bu yapılarda çamurla sıkıştırılmış taş kullanılmıştır (Tarhan, Sevin, 1976a:352-355). Krallık tarafından benimsenen bu konut tipinin Urartu yerleşim alanlarında sık sık uygulandığı görülmüştür (Çilingiroğlu, 1997:85). Urartu yerleşim alanlarında görülen bu konut tipinin Hitit ile olan ilişkiler sonucunda gelmiş olduğu kabul edilse bile, Ağaçlık, Giyimli Evi ve Eski Nörgüh’te görülen kavisli duvar yapısının Urartu’ya özgü olduğunu kabul etmek gerekir (Tarhan, Sevin, 1976a:360).

SONUÇ

Urartu Krallığı, M. Ö. I. binin ilk yarısından başlayarak kuruldukları bölgede, gerek iklimi gerekse elverişsiz coğrafi koşullara rağmen görkemli yapıları ile tarih sahnesindeki yerini almıştır. Krallık, egemen olduğu bölgelerde bilinçli planlamalar yaparak, bölgenin sert kayalık yapısına rağmen bölgeyi iyileştirmiştir. Merkezlerde başlayan imar faaliyetleri fethedilen bölgelere doğru genişlemiştir. Merkezi otorite mimariye de yansımış, yapıların planları merkezden belirlenmiştir. Urartu mimari yapılarında Asur etkileri görülmekle birlikte kendilerine özgü bir mimari söz konusudur.

Urartu mimarisinin en önemli yapısını oluşturan kaleler, krallar adına inşa edilmiştir. Kalelerin mimarisinde genellikle arazinin koşulları belirleyici olmuştur. Kalelerin yer seçiminde, tarım alanlarına yakın olmasının yanında, kolay savunulabilen ve bulunduğu noktadan çevresindeki ovaları ve ovalardan geçen yolları kontrol altında tutabilmek önemli kriterlerdir. Kaleler ana kayanın oyulmasıyla bir temele oturtulmuş, yapının kayma riski engellenmiştir. Yapılarda volkanik kayalar tercih edilerek dayanıklılık arttırılmaya çalışılmıştır. Kale mimarisinde duvarların genellikle harçsız ve yarı kiklopik yapıda olduğu görülmektedir.

Kalelerin önemli bölümlerinden biri de tapınaklardır. Tapınaklar kalenin merkezinde bulunur. Bunun yanında açık hava tapınım alanları, anıtsal kaya nişleri ve mezar gibi dini yapılar da, Urartu Krallığı'nın dini yaşantısı hakkında bilgiler vermektedir. Genellikle standart bir plana sahip olan Urartu tapınaklarının en çok kullanım görmüş biçimi kare planlı, kare cellalı kule tipli yapılar olmuştur. Kurban sunakları, steller gibi yapılar, tam sırası bilinmemekle birlikte Urartu dini ritüelleri hakkında bilgi vermektedir.

Urartu yayılım alanları içerisinde incelenen bir diğer yapı grupları da sivil yerleşmelerdir. "Aşağı kent" olarak tanımlanan bu alandaki araştırmalar oldukça azdır. Sivil halk genellikle tarım alanlarının bulunduğu bölgelerde yaşamaktadır. Sivil halk yerleşmelerini devletin yaptırdığı planlı yerleşmeler ve halkın yaşadığı plansız yerleşmeler olarak ayırmak mümkündür. Devletin planladığı kentlere tarım alanlarında çalıştırılmak üzere tehcir yoluyla getirilen göçmenler yerleştirilmiştir. Düzensiz yerleşmelerde ise yerli halk yaşamaktadır. Halk konutları, diğer yapılara

göre daha basit malzemelerle yapılmıştır. Dayanıksız bir yapıda olması, yapı kalıntılarının günümüze kadar gelmesini zorlaştırmıştır. Urartu halk yerleşmeleri konusunda, yeterli bilgiye sahip olmamakla birlikte, aşağı kent karakteri nasıldı? ve bu kentlerde gerçekten halk mı yaşıyordu? gibi sorular sorulmaya devam etmektedir.

Urartu yapılarında en fazla kullanılan malzeme taş ve kerpiçtir. Yapı tabanları genellikle sıkıştırılmış topraktan oluşmaktadır. Duvar yapıları, taş duvar üzerinde yükselen kerpiçten oluşmaktadır. Yaygın görülen diğer bir yapı malzemesi de ahşaptır. Ahşap hatılların genellikle yapıların çatısında ve duvar örgüleri arasında kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak; Urartu Krallığı, Doğu Anadolu Bölgesinde düşman devletlerin saldırılarına karşı koymayı başararak merkeziyetçi bir devlet düzeni kurmuş ve ele geçirdikleri toprakları bilinçli bir şekilde planlayarak yönetmeyi başarmıştır. Urartu mimari yapıları genel olarak incelendiğinde, mimarilerin standart yapıda olduğu ve özenli işçilikle inşa edildiği görülmektedir. Urartu toplumunun içerisinde bulunan hiyerarşi, mimariye de yansımış, yönetici sınıf ve halkın ayrı yerlerde yaşadığı tespit edilmiştir. Mezar yapıları da bu anlamda yönetici sınıf ve halk olarak ayrılmaktadır. Halk mezarları, krali mezarlara göre daha basit yapıda inşa edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Ancın, M. C. (2011). Urartu Dini Mimarisi; Kara Cellalı Tapınak Kompleksleri. 8. İstanbul.
- Balkan, K. (1960). "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri". Ankara Anadolu (Anatolia) Dergisi(5), 133-158.
- Baş, A. (2016). "Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik". Uluslararası Amisos Dergisi, 1(1), 44-86.
- Batmaz, A. (2015). "Ayanis Kalesi'ndeki Haldi Tapınağı'nın Depo Odaları". B. C. Mehmet Işıklı (Dü.), Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler II. içinde (s. 183-195). Cambridge Scholars Publishing.
- Belli, O. (1982). Urartular'da Hayat Ağacı İnancı. Anadolu Araştırmaları Dergisi, 237-246.
- Belli, O. (1991). Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması,1990. 9. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 479-504.
- Belli, O. (1992). 1991 Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı. 14. Kazı Sonuçları Toplantısı. 1, s. 441-468. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Belli, O. (1993). Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı,1992. 15. Kazı Sonuçları Toplantısı, 417-444.
- Belli, O. (1994). "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı, 1993". 16. Kazı Sonuçları Toplantısı, 287-312.
- Belli, O. (1998). Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. (2000). Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı. O. Belli (Dü.) içinde, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (s. 201-209). Ankara: İstanbul Üniversitesi.
- Belli, O. (2000). "Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları". O. Belli (Dü.) içinde, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999. Ankara: İstanbul Üniversitesi.
- Belli, O. (2000). Urartu Krallığı'nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları. M. T. Ufuk Esin içinde, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (s. 223). Ankara: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü.

- Belli, O., A. C. (1999). "1998 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları" (Cilt 1). Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Belli, O., A. C. (2004). "2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı". (s. 175-188). Konya: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Boysal, Y. (1961). "Anzavur'da Definecilerin Meydana Çıkardığı Urartu Eserleri". *Belleten*, XXV(98), 199-209.
- Burney, C. A. (1966). "A First Season of Excavation at the Urartian Citadel at Kayalıdere". *Anatolian Studies*, 55-111.
- Çilingiroğlu A. (2008). *Urartu Kültürü ve Ayanis Kazıları*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
- Çilingiroğlu, A. (1983) *Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler*, *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi-II*, İstanbul, 28-37.
- Çilingiroğlu, A. (1993). "Ayanis Kalesi Dünyada Van". *Van Valiliği Kültür ve Sanat Dergisi*(3), 6-8.
- Çilingiroğlu, A. (1994) *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 77, Bornova/İzmir.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi Ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim Ve Kültür Vakfı.
- Çilingiroğlu, A. (1998). *Karatepe'deki Işık Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (2007). *Urartulu Arğişti Oğlu Kral Rusa: Bir Başarı Öyküsü*. *Tüba Arkeoloji Dergisi*, 73-89.
- Çilingiroğlu, A. (2011). "Ayanis Kalesi". A. Çilingiroğlu, & E. K. Kemalettin Köroğlu (Dü.) içinde, *Urartu Doğu'da Değişim* (s. 338-361). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (2012). "Ayanis". Z. M. Altan Çilingiroğlu (Dü.) içinde, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları* (s. 1-24). İzmir: Ege Üniversitesi.
- Çilingiroğlu, A. (2014). *Ayanis Kalesi'nde Mısır Mavisini (Egyptian Blue)*. A. Özfırat (Dü.) içinde, *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan* (s. 137-145). İstanbul: Ege Yayınları.

- Çilingiroğlu, A., Işıklı, M. (2015b). "2013 Yılı Ayanis Kalesi Koruma ve Onarım Çalışmaları" [Bildiri]. 36. Kazı Sonuçları Toplantısı 3.Cilt, 02-06 Haziran 2014 (s. 231-244). Gaziantep.
- Çilingiroğlu, A., Kozbe, G. (1994). "Ayanis Kalesi Kazısı, 1992", XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I. Ankara, 445-446.
- Çilingiroğlu, A., M. I. (2014). "2013 Yılı Ayanis Kalesi Koruma ve Onarım Çalışmaları". Belleten, 3(36).
- Çilingiroğlu, A., M. S. (2001). "Ayanis I" Temple Area. 37-65.
- Çilingiroğlu, A., Z. D. (1999). "Ayanis Kalesi Kazıları 1998". 21. Kazı Sonuçları Toplantısı (s. 397-408). Ankara: Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Derin, Z. (1993). Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri. Doktora Tezi. İzmir.
- Erdoğan, S., M. E. (2020). "Kayalidere Kalesi 2018-2019 Yılı Kurtarma Kazıları:İlk Notlar". Aras Türkiye Eski Yakın Doğu Araştırmaları Dergisi, 19-37.
- Erzen, A. (1969). "Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı". Belleten, 33(131), 402-413.
- Erzen, A. (1970). "Çavuştepe 1970 Kazısı". Türk Arkeoloji Dergisi, 2(19), 103-108.
- Erzen, A. (1971). "Çavuştepe 1970 Kazısı". Belleten, 317-345.
- Erzen, A. (1974). "Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı". Belleten, 38(150), 191-213.
- Erzen, A. (1977). "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları". Anadolu Araştırmaları, 1-59.
- Erzen, A. (1977). Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1977 Çalışmaları. Anadolu Araştırmaları, 1-15.
- Erzen, A. (1981). "Toprakkale Kazısı 1977 Çalışmaları". Türk Arkeoloji Dergisi, 2(25), 69-70.

- Erzen, A. (1992). "Doğu Anadolu ve Urartular", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Erzen, A., E. B. (1961). "Van Toprakkale Kazı Heyetinin 1960 Yılı Kısa Çalışma Raporu". Türk Arkeoloji Dergisi(11), 33-35.
- Genç, B., E. K. (2019). Van Kalesi Analıkız Yapısı: İşlev ve Kronolojisine Dair Bir Değerlendirme. Anadolu Araştırmaları, 1-23.
- Gündüz, S. (1994). Urartu Askeri Mimarisi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Işıklı, M., A. A. (2015). "Van Ayanis Urartu Kalesi Kazılarında Yeni Dönem". Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi(35), 78-92.
- Karabaşoğlu, A., Ö. K. (2021). Van Çevresindeki (Doğu Türkiye) Urartu Yerleşim Merkezlerinde (Van Kalesi, Aşağı ve Yukarı Anzaf, Çavuştepe, Ayanis, Toprakkale, Zivistan, Keçikıran, Aliler, Körzüt ve Menua Kanalı Tarihi Yerleri) Kullanılan Kayaçlara İlişkin Petrografik Gözlemler. Türkiye Jeoloji Bülteni, 64(2), 199-222.
- Karaosmanoğlu, M. (2011). "Erzincan Urartu Kalesi". K. K.-E. Konyar (Dü.) içinde, Urartu Doğu'da Değişim (s. 366-373). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karaosmanoğlu, M., H. K. (2015). Erzincan Altıntepe Kalesi. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi(35), 36-59.
- Konyar, E. (2011). "Urartu'da Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri". K. K.-E. Konyar (Dü.) içinde, Urartu Doğu'da Değişim (s. 206-229). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Konyar, E. (2012). "Urartu Mezarları". Aktüel Arkeoloji Dergisi, 96-104.
- Konyar, E., C. A. (2014). "Van-Tuşpa Çalışmaları 2013". Colloquium Anatolicum , 205-228.
- Koroğlu, K. (2008). "Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni". Arkeoloji ve Sanat Dergisi, 21-38.
- Koroğlu, K. (2009). "Urartu Dönemi Bey Konakları", Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- Köroğlu, K. (2011). Urartu:Krallık ve Aşiretler. E. K. Kemalettin Köroğlu (Dü.) içinde, Urartu Doğu'da Değişim (s. 12-51). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kuvaç, R. (2017). Urartu Krallığı'nın İlk Devlet Yatırımı Sardurburç Yapısı Işığında Urartu Taş Ocakçılığına İlişkin Gözlemler. Anadolu Araştırmaları(20), 115-134.
- Nauman, R. (1968). "Bumerkungen Zur Urartaischen Tempeln". İstt. Mitt.(18), 45.
- Özfirat, V. S.-A. (2000). Van/Altın-tepe Kazıları. Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (s. 217-222). içinde Ankara: İstanbul Üniversitesi.
- Özgüç, T. (1961). "Altın-tepe Kazıları". Belleten, 25(98), 253-267.
- Özgüç, T. (1963). Altın-tepe'de Urartu Mimarlık Eserleri. Ankara Anadolu (Anatolia) Dergisi, 51-57.
- Özgüç, T. (1964). "Altın-tepe Kazıları". Türk Arkeoloji Dergisi, 2(13), 93.
- Özgüç, T. (1966). Altın-tepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri. Ankara: TTK.
- Payne, M. R. (2006). Çivi Yazılı Belgeler Katoloğu. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Piotrovskiy, B. B. (1965). "Urartu Dini". DTCF Dergisi, 37.
- Salvini, M. (2006). Urartu Tarihi Ve Kültürü. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sevin, V. (1982). Van Kalesi'nden Bir Kaya Mezarı ve Urartu'larda Ölü-Yakma Geleneği. Anadolu Araştırmaları Dergisi(8), 151-164.
- Sevin, V. (2003). Anadolu Arkeolojisi. İstanbul: Der Yayınları.
- Sevin, V. (2004). "Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi, Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu." Belleten LXIII/252, 355-386, Ankara.
- Sevin, V. (2012). "II. Sarduri'nin Büyük Eseri:Sardurihinili-Çavuş-tepe". Aktüel Arkeoloji Dergisi, 118-121.
- Sevin, V., O. B. (1976). Yeşilaliç Urartu Kutsal Alanı Ve Kalesi. Anadolu Araştırmaları, 367-393.

- Sirel, Ü. (2004). Kutsal Alanların Eskiçağlardan Günümüze Dinler Ötesi Kullanımı: Van Kalesi-"Analı-Kız" Kutsal Alanı Örneği. Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri, (s. 919-934). Ankara.
- Şenel, H. (2019). Urartu Yazıtları İle Tasvir Sanatında Kale ve Tapınaklar, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tarhan, M. T. (1988). "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1987". 10. Kazı Sonuçları Toplantısı, 369-428.
- Tarhan, M. T. (2000). "Tuşpa-Van Kalesi Demirçığ'ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar". O. Belli (Dü.) içinde, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (s. 191-200). Ankara: İstanbul Üniversitesi.
- Tarhan, M. T. (2007). Uç Kale: Çavuştepe-Sardurihinili'nin Gizemli Yapısı 'Kral Kültü Tapınağı'. Anadolu Araştırmaları, 116.
- Tarhan, M. T. (2011). "Başkent Tuşpa", Urartu Doğuda Değişim, s. 292-393.
- Tarhan, M. T., V. S. (1990). "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1989". "12. Kazı Toplantısı Sonuçları 2", 429-456.
- Tarhan, M., T., V. S. (1976a). "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları(II):Konut Mimarlığı". Anadolu Araştırmaları(4), 347-360.
- Tarhan, T., & Sevin, V. (1976b). Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları I "Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler". Anadolu Araştırmaları, 286.
- Tarhan, T., (1982). Urartu Devleti'nin Kurulu Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler, AnAr- VIII, İstanbul, 69-114.
- Toprak, H. (2009). Altıntepe Urartu Tapınağı. 26. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Uslu, E. (2021). "Körzüt Kalesi Tapınak Alanı 2016 Yılı Kurtarma Kazısı". Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi(82), 125-129.
- Ünsal, V. (2013). Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni Hitit ve Urartu. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Yiğitpaşa, D. (2010). Urartu Ölü Gömme Gelenekleri ve Ölümle İlgili Ritüeller. Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 177-202.

EKLER

Ek-1. Van Kalesi Başkent Tuşpa (Tarhan, 2011:34).

Ek-2. Van Kalesi'nin Kuzeybatı Kenarlarındaki Madırburç Yapısı (Çilingiroğlu, 1997).

Ek-3. Aşağı Anzaf Kalesi Sur Duvarları (Şenel, 2019).

Ek-4. Yukarı Anzaf Kalesi Sur Duvarları (Şenel, 2019).

Ek-5. Çavuştepe Kalesi (Köroğlu, 2011).

Ek-6. Çavuştepe Tapınağı (Şenel, 2019).

Ek-7. Çavuştepe Kalesi İç Kale Surları (Çilingiroğlu, 1997).

Ek-8. Ayaniş Tapınak Alanı (Toprak, 2009).

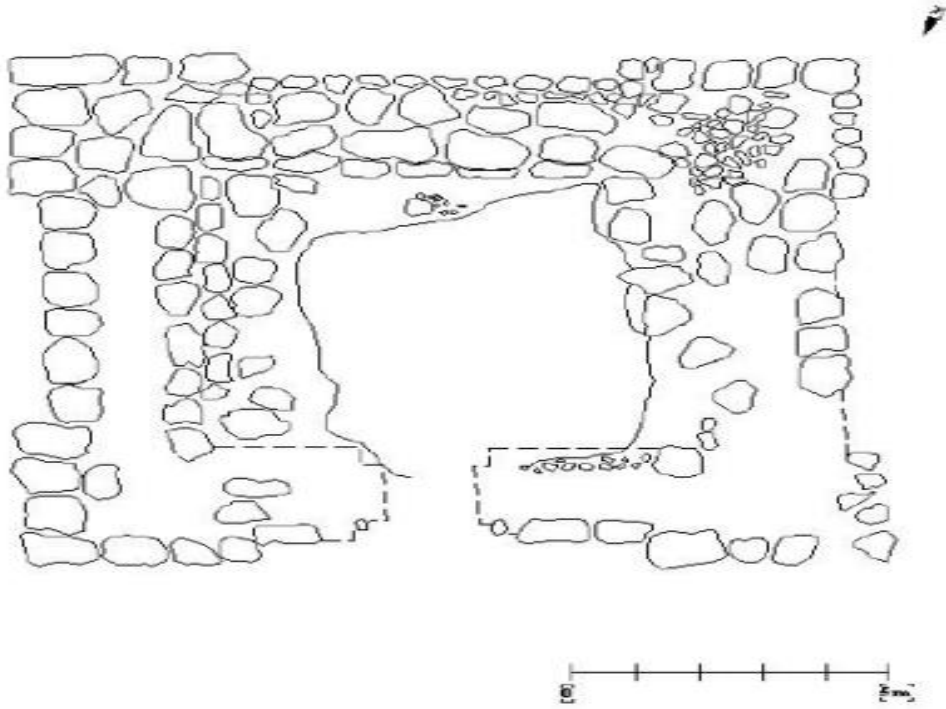
Ek-9. Ayanis Tapınak içi (Çilingiroğlu, 2012).

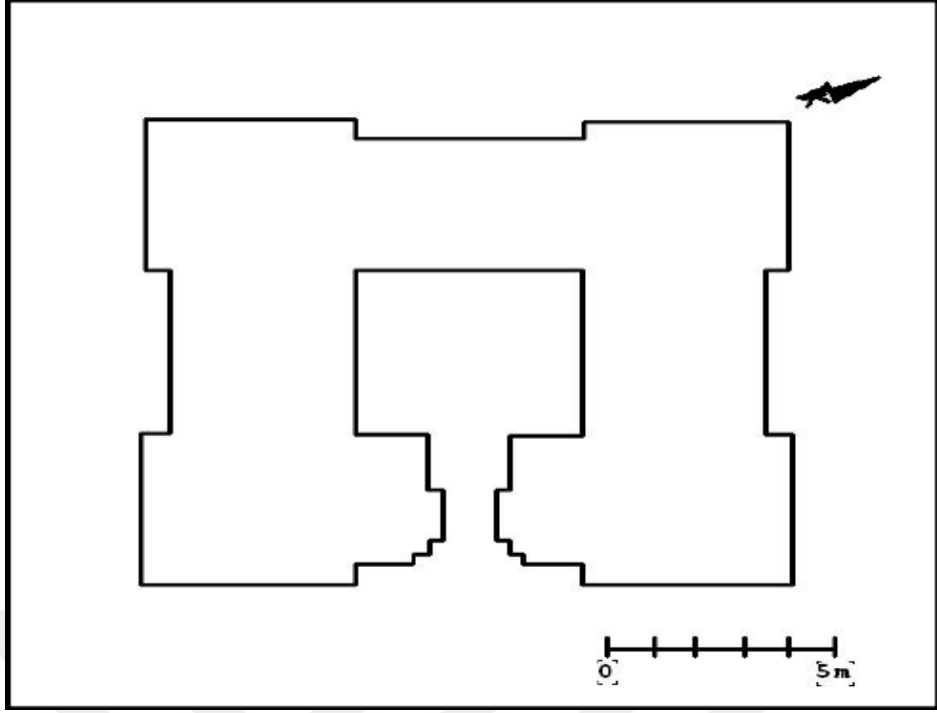
Ek-10. Altıntepe Haldi Tapınağı.

Ek-11. Çavuştepe Aşağı Kale İrmuşini Tapınağı (Toprak, 2009).

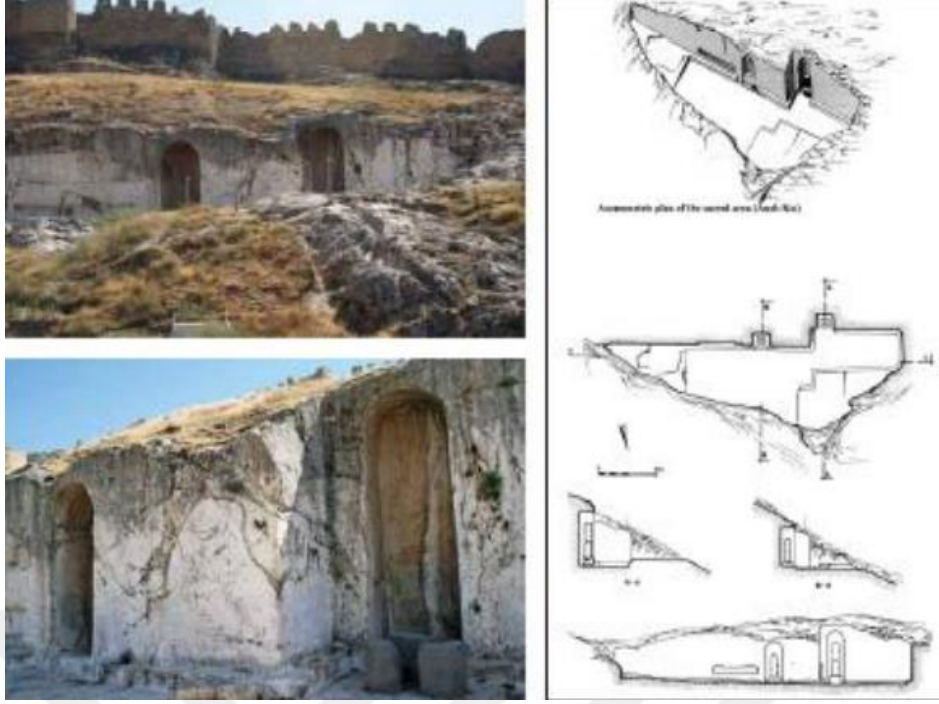
Ek-12. Yukarı Anzaf Tapınak Planı(Belli, 1998:26).

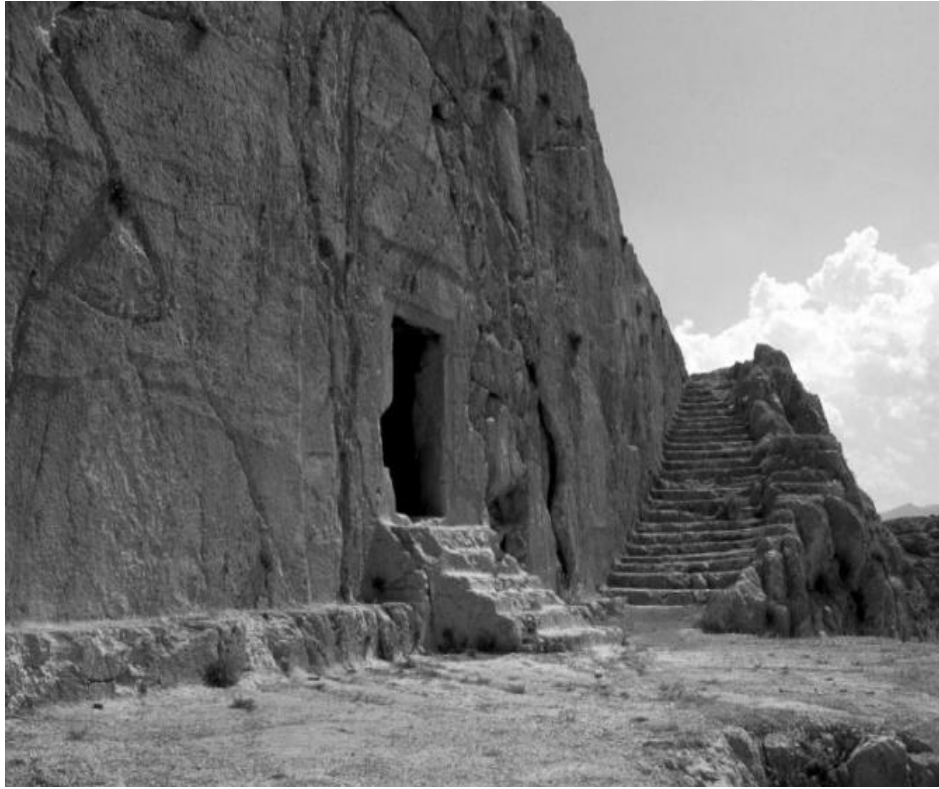
Ek-13. Körzüt Tapınak Planı (Belli, 2009).

Ek-14. Meher Kapı Yazıtı (Çilingiroğlu, 1997).

Ek-15. Analı-Kız Kutsal Alanı (Tarhan, 2011:324).

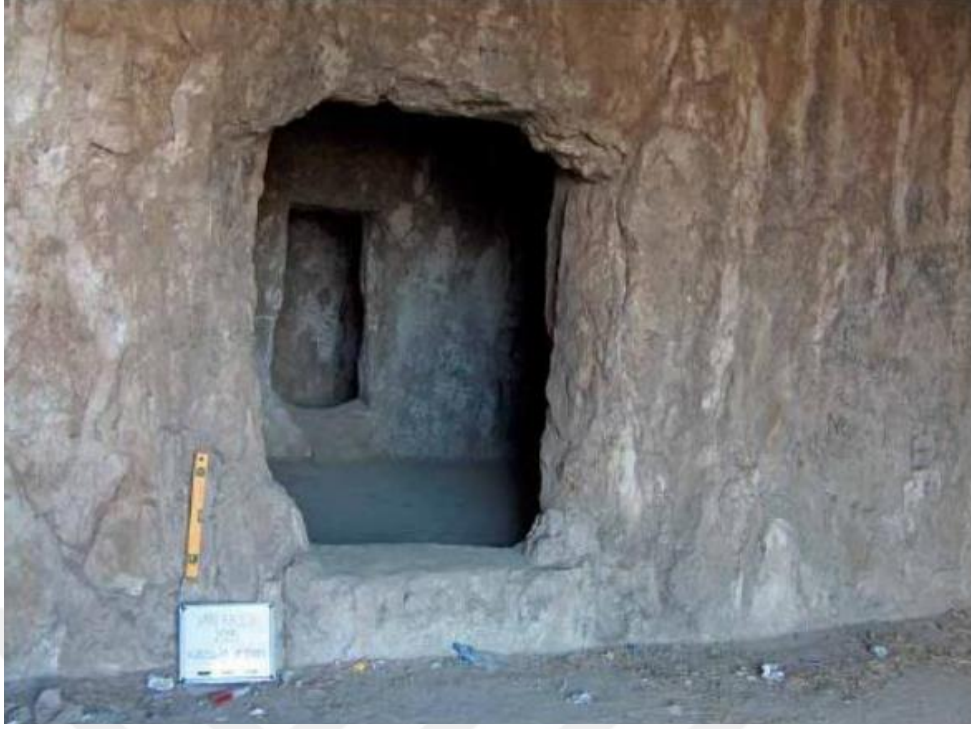
Ek-16. Van Kalesi I. Argiști Kaya Mezarı (Koroğlu, 2008:25).

Ek-17. Tuşpa-Van Kalesi İç/Kale/Kurucular, Neft Kuyu ve Doğu Odaları (Köroğlu, 2011).

Ek-18. Urne Gümü (Küp Mezar) (Konyar, 2011:225).

Ek-19. Van İç Kale Kaya Mezarı (Konyar, 2011:207).

Ek-20. Zernaki Tepe'de Izgara Planlı Kent Kalıntıları (Çilingiroğlu, 1997:83).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı: Selvi Canpolat

Yabancı Dili: İngilizce

Eğitim Durumu

Lisans: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih.

Yüksek Lisans: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Tarih
Ana Bilim Dalı.

